

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь «магістр»

на тему: **«ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У СОЦІАЛЬНО-
ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ»**

Виконав: здобувач вищої освіти ІІ курсу групи
261 групи денної форми навчання
Спеціальності 231 Соціальна робота
Логінова Юлія Юріївна
Керівник: к.пед.н., доц., Бойко О.М.
Рецензент: к.пед.н., доц., Ісаченко В.П.

Умань – 2022 року

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	8
1.1. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків.....	8
1.2. Причини формування девіантної поведінки	19
1.3. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків.....	29
Розділ 2. ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	39
2.1. Аналіз особливостей девіантної поведінки підлітків.....	39
2.2. Обґрунтування форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків	66
2.3. Методичні рекомендації з реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.....	69
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	92

Вступ

Актуальність теми дослідження. Проблема девіантної поведінки, яку більшість учених розглядають як відхилення від прийнятих у суспільстві норм і правил, була об'єктом наукових досліджень, починаючи ще з часів античності, проте сьогодні інтерес до неї зростає, оскільки впродовж останніх десятиріч девіантні прояви набули значного розповсюдження, в тому числі й серед неповнолітніх, включаючи учнів молодшого шкільного віку. Девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надзвичайна актуальність проблеми зумовлює дослідження її різних аспектів вітчизняними і зарубіжними ученими (П. Вест, А. Коен, В. Оржеховська, В. Синьов, В. Тюріна, Т. Федорченко, М. Фіцула та ін.).

Девіантна поведінка по-різному розглядається представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права). Так, у педагогічній літературі (Р. Олифіренко, М. Рожков, В. Оржеховська, Т. Федорченко) під девіантною поведінкою зазвичай розуміють відхилення від прийнятих в суспільстві, соціальному середовищі соціально-моральних норм і цінностей, а також порушення процесу засвоєння і відтворення соціальних норм і культурних цінностей, саморозвитку і самореалізації особистості в тому суспільстві, якому вона належить. У медичній літературі (М. Кабанов, А. Личко, В. Менделевич, М. Струковська) девіантна поведінка тлумачиться як відхилення від прийнятих у суспільстві норм міжособистісних взаємовідносин: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються як у межах психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо пограничного рівня. У психологічній літературі С. Белічева, А. Гоголева, І. Дубровіна, Н. Максимова девіантною називається поведінка, що

відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, або як неправильний антисоціальний приклад вирішення конфлікту, який виявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, шкоді, нанесеній суспільному благополуччю.

Для вдосконалення методики профілактики девіантної поведінки учнів у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи особливе значення мають дослідження ціннісних орієнтацій сучасної молоді і молодіжного дозвілля (І. Бестужев-Лада, В. Вишневський, Л. Гордон, Е. Клопов, В. Лісовський, З. Сікевич, С. Толмачова); механізмів трансформації ціннісних орієнтацій і соціалізації особистості (А. Вишняк, Ю. Волков, І. Савченко, В. Шаповалов, Т. Трегубова, В. Масленникова, Е. Омельченко, В. Сергеев, В. Тарасенко, В. Топалов); специфіки і умов соціалізації та самореалізації особистості у сфері вільного часу (Г. Бірженюк, Л. Брильова, А. Жарков, Л. Жаркова, А. Марков, А. Сукало, Б. Тітов, Н. Ярошенко). Характеристика можливостей соціальних технологій у системі профілактики девіантної поведінки молоді представлена в працях (Т. Гречаної, В. Кожарської, Л. Колесової, Н. Лядової, С. Міцкевич, О. Романової, Г. Тарасенко, Т. Федорченко, І. Холковської, В. Шахова, В. Штифурак).

Середовище як простір особистісного становлення, соціалізації та соціальної адаптації, фактор формування ціннісних орієнтацій підлітків розглядається в працях (Ю. Бродського, Б. Алмазова, В. Бочарової, О. Єршової, П. Терехова, А. Мудрика, В. Семенова). Аналіз концептуальних засад та практики середовищного підходу у вихованні представлений у дослідженнях (Р. Вендровської, В. Караковського, Ю. Мануйлова, Л. Новікової, Н. Селіванова, А. Сидоркіна, Є. Степанова).

Аналіз наукових джерел свідчить, що у психології та педагогіці розроблені теоретико-методологічні засади, які можуть бути покладені в основу створення ефективної методики педагогічної профілактики

девіантної поведінки сучасних підлітків. Водночас недостатньо дослідженими залишаються особливості особистісного становлення учнів з девіаціями, критерії та показники поведінкових девіацій, фактори, що зумовлюють зміни в ціннісних орієнтаціях та установках девіантних підлітків. Особливої уваги потребує обґрунтування педагогічних умов і розробка методики педагогічної профілактики девіантності, яка б ґрунтувалася на принципах середовищного підходу і враховувала особливості соціально-виховного простору загальноосвітньої школи. Загалом можна зробити висновок, що ступінь дослідженості проблеми профілактики девіантної поведінки сучасних підлітків не відповідає рівню її теоретичної й практичної значущості. Теоретичний аналіз проблеми і ознайомлення із теперішньою практикою виховної роботи у загальноосвітніх школах дає підстави стверджувати про існування низки суперечностей:

– між визнанням важливості профілактичної роботи в освітньому закладі і недостатньою розробленістю науково-методичних засад використання потенціалу культурно-дозвілєвої діяльності учнів як засобу оптимізації соціально-виховного середовища життєдіяльності особистості в загальноосвітній школі;

– між потребою у розробленні активних форм і методів профілактичної роботи з молоддю і переважною орієнтацією виховної практики на використання масових заходів інформативного характеру;

– між комплексним підходом, що передбачає розв'язання специфічних завдань універсальними засобами, і необхідністю становлення індивідуалізованих відносин учасників педагогічного процесу, котрі базуються на всебічному врахуванні особливостей кожного вихованця, його потреб, інтересів, здібностей, можливостей.

Враховуючи виявлені суперечності, результати аналізу соціально-педагогічної літератури, а також сучасної практики виховної роботи в загальноосвітніх закладах, ми визначили тему власного дослідження:

«Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи».

Мета дослідження полягає у визначенні, теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Об'єкт дослідження – профілактична робота з учнями загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати аналіз особливостей та причини формування девіантної поведінки підлітків.
2. Проаналізувати особливості девіантної поведінки підлітків.
3. Обґрунтувати форми і методи соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.
4. Розробити методичні рекомендації з реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених у магістерському дослідженні завдань застосовувався комплекс взаємопов'язаних методів:

теоретичних: аналіз психологічної та педагогічної літератури з метою з'ясування сутності, особливостей, критеріїв і показників девіантної поведінки підлітків, педагогічних умов її профілактики в соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи;

емпіричних: спостереження, анкетування, бесіда, тестування, метод експертних оцінок, на основі яких визначався рівень девіантності учнів підліткового віку; за допомогою педагогічного експерименту перевірялися педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків;

методи математичної статистики застосовувалися з метою опрацювання емпіричних даних, виявлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами, перевірки статистичної достовірності результатів педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Уманського ліцею № 3 та Уманської гімназії №14 Уманської міської ради. Загалом у дослідженні на різних етапах взяли участь 97 учнів 5-8 класів.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на 2 *всеукраїнських науково-практичних конференціях*:

Структура й обсяг магістерського дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (126 найменування), додатків. Основний зміст роботи викладено на 76 сторінках. Робота містить 8 таблиць і 5 рисунків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1 Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків

Проблема девіантної поведінки викликає великий інтерес в різних галузях наукових знань. Дослідження девіантної поведінки у світовій психологічній літературі представлені достатньо широко, а в сучасній вітчизняній психології і педагогіці є визначальними, тому що саме девіантна поведінка перешкоджає соціалізації особистості, її становленню й формуванню, розвитку її громадянської самосвідомості. Крім того, встановлено, що девіантна поведінка підлітків у багатьох випадках згодом трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства [1, с. 629].

Стан опрацювання. Проблема відхилень у поведінці підлітків привертала увагу дослідників в різних галузях науки, набуваючи дедалі більш різноаспектного відображення у працях як українських, так і зарубіжних дослідників (Б. Алмазов, С. Болтівець, І. Булах, Л. Виготський, О. Змановська, І. Кон, А. Кочетов, Ю. Клейберг, Н. Максимова, О. Матвійчук, В. Моргун, В. Менделевич, О. Ніколенко, В. Оржеховська, А. Реан, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Тюріна, Д. Фельдштейн та ін.).

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що на сьогодні значною мірою розкрито питання про сутність девіантної поведінки, проте залишається невизначеним критерій девіацій неповнолітніх у суспільстві. За нашим переконанням, урахування критерію девіантної поведінки може сприяти проведенню своєчасної діагностики, пошуку найбільш ефективних шляхів попередження негативних проявів. Саме тому в умовах сьогодення проблема девіантної поведінки серед неповнолітніх вивчається з різних кутів зору [2, с. 36].

У сучасній науковій літературі можна знайти різні тлумачення поняття «девіантна поведінка». Так, В.Іванов трактує відхилення в моральному розвитку як початкову стадію процесу асоціального формування особистості [3, с. 47]. В. Попов вводить узагальнене поняття соціального відхилення як такого вияву діяльності, способу життя і поведінки індивіда, що суперечить соціальній нормативності [4].

Спробу дати більш чітке визначення поняттю «відхилення в поведінці» з позиції психолого-педагогічних знань здійснила З. Раєвська, називаючи таку поведінку девіантною, тобто такою, яка не відповідає моральним нормам. Вона вважає, що девіантна поведінка відрізняється від кримінальної тим, що не передбачає порушення норм права, а від аномальної тим, що вона властива психічно здоровим дітям. Найбільш типовими виявами цієї поведінки є: відсутність позитивних інтересів, негативізм, недисциплінованість, конфліктність, агресивність тощо [5, с. 8].

А. Печенюк розглядає девіантну поведінку як таку, що суперечить загальноприйнятим нормам і у своїх крайніх формах вияву має характер правопорушень, які не підлягають кримінальному покаранню. До певних стереотипів девіантної поведінки автор відносить такі форми: систематичне ухиляння від навчання, втечі з дому і бродяжництво, адиктивну та агресивну поведінку [6, с.10].

М. Вострокнутов вживає термін «делінквентна поведінка» і визначає її як проступки дітей і підлітків, які є асоціальними за своєю спрямованістю, систематично повторюються та становлять стійкий стереотип дій, що порушує правові норми, але не передбачає кримінальної відповідальності з причин обмеженої суспільної небезпеки цих дій або недосягнення делінквентом віку кримінальної відповідальності [7, с. 23].

Делінквентна поведінка, з одного боку, пов'язана з формуванням асоціальних установок і кримінальних звичок, а з іншого – із зовнішніми і внутрішніми конфліктами неповнолітніх у їхньому середовищі.

Автори О.Петринін та А.Печенюк пропонують термін «девіантно-

кримінальна поведінка», обґрунтовуючи це сучасними негативними тенденціями суспільного розвитку (інтенсивною примітивізацією свідомості неповнолітніх, зростанням виявів цинізму, жорстокості, агресивності), які не можуть розглядатися як делінквентні тільки з огляду на специфіку підліткового віку. Отже, девіантна поведінка неповнолітніх за своїми зовнішніми виявами, на думку цих авторів, все більше наближається до кримінальної, тобто девіантно-кримінальна поведінка – це поведінка, яка суперечить загально-прийнятим нормам і в своїх крайніх формах вияву має кримінальний характер [8, с. 34; 9, с.37].

Вчені давно звернули увагу на те, що словосполученням «девіантна поведінка» називають і конкретні дії конкретної людини, і масове й стійке соціальне явище. Оскільки девіантною визнається поведінка, яка не відповідає соціальним нормам і очікуванням, а норми й очікування різні не лише в різних суспільствах і в різний час, а й у різних груп в одному і тому ж суспільстві в один і той же час (правові норми і «злочинський закон», норми дорослих і молодіжні норми, правила поведінки «істеблішменту» і «богеми» тощо), оскільки поняття «загальноприйнята норма» дуже відносно, а отже, відносна (релятивна) і девіантна поведінка. Виходячи з цих перших, найбільш загальних уявлень про девіантну поведінку, визначимо її як: 1) вчинок, дії людини і 2) соціальне явище [10, с. 115].

На думку І.С. Кона девіантна поведінка – це система вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої або такої, що, мається на увазі, норми (психічного здоров'я, права, моралі) [11].

У «Психологічному словнику» [12] дається новий підхід до визначення девіантної (що відхиляється) поведінки, за яким – це дії, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) нормам і призводить порушника до ізоляції, лікування, виправлення або покарання. Як пише професор соціології Каліфорнійського університету в Берклі (США) Нейл Джозеф Смелзер, девіація важко піддається визначенню, що пов'язано з невизначеністю і різноманіттям

поведінкових очікувань. Девіація веде за собою ізоляцію, лікування, виправлення або інше покарання.

Особливістю девіантної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. Така поведінка зовсім не обов'язково призводить до хвороби або смерті, але закономірно викликає або посилює стан соціальної дезадаптації. Стан дезадаптації, в свою чергу, може бути самостійною причиною девіантної поведінки особистості. Девіантна поведінка має індивідуальну і вікову своєрідність. Вона, насамперед, відображає зовнішнє буття особистості в соціумі. Воно може бути надзвичайно різноманітним «зсередини». Одні й ті ж види девіантної поведінки по-різному проявляються у різних людей у різному віці. Індивідуальні відмінності людей зачіпають мотиви поведінки, форми прояву, динаміку, частоту і ступінь вираженості. Наприклад, форма девіації і ступінь її вираженості можуть варіювати від цілком нешкідливих проявів до тотального порушення життєдіяльності особистості. Інша важлива індивідуальна особливість стосується того, як людина переживає девіантну поведінку – як небажане чуже для себе, як тимчасове задоволення або як звичайне і привабливе.

Ставлення особистості до своєї поведінки (особистісна позиція) багато в чому визначає її долю.

Суть девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення процесу взаємодії особистості та суспільства. В основі відхилень у поведінці переважно лежить конфлікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки виховання, життєві невдачі та прорахунки.

Девіантна поведінка поєднується з хорошим знанням її суб'єктом норм моралі та законів. Але розуміння того, що так поводитись не можна, не зупиняє індивіда, який обрав саме такий спосіб самоствердження [1, с. 629].

Найбільш влучною, на наш погляд, є позиція Є. Змановської, відповідно

до якої суттєвими індикаторами девіантної поведінки є такі специфічні її ознаки:

1) невідповідність загальноприйнятим чи офіційно встановленим соціальним нормам (законам, правилам, традиціям, соціальним установкам), тобто девіантна поведінка – це порушення не будь-яких, а лише найбільш важливих для даного суспільства й даного часу соціальних норм;

2) негативна оцінка девіантної поведінки й особи, яка її проявляє, з боку інших людей, суспільний осуд чи вимоги соціальних санкцій, у т.ч. й кримінального покарання;

3) завдання реальної шкоди самій особистості чи оточуючим людям;

4) стійке повторення;

5) узгодження із загальною спрямованістю особистості;

6) супроводження різними проявами соціальної дезадаптації;

7) виражена статево-вікова й індивідуальна своєрідність [15; 1, с. 629].

Вузловим питанням у дослідженні девіантної поведінки підлітків є з'ясування її детермінованості (причин, мотивів, чинників).

Вчені відзначають біологічні, соціально-психологічні, педагогічні, соціальні фактори формування девіантної поведінки, але у своїх дослідженнях зосереджуються саме на соціально-психологічних факторах. Розглядаючи детермінанти девіантної поведінки, звертають увагу передусім на внутрішні – психологічні, особистісні фактори, а також на їх виявлення у соціальному просторі. У своєму дослідженні ми зупиняємось, насамперед, на соціально-психологічних факторах девіантної поведінки молодших підлітків, оскільки це питання практично значуще для розроблення психокорекційної програми. При цьому слід особливу увагу звернути на проблеми розвитку особистості, які накопичуються й загострюються на етапі молодшого підліткового віку.

Детермінацію Є. Змановська [15] розуміє як сукупність факторів, які провокують, посилюють чи підтримують девіантну поведінку. Загальними факторами, що зумовлюють поведінкові девіації, вчені вважають дефекти

правової та моральної свідомості, викривлення змісту потреб особистості, негативні риси характеру, порушення емоційно-вольової сфери та інше.

Стимулюючими факторами злочинної поведінки є поєднання неправильного розвитку особистості та несприятливих ситуацій, в які потрапляє підліток. Протиправна поведінка найчастіше детермінується недоліками сімейного та шкільного виховання, що сприяє формуванню стійких негативних психологічних властивостей, які стимулюють скоєння аморальних вчинків [1, с. 630].

Девіацію можна визначити, як окремі вчинки або їхню сукупність, які входять у протиріччя з прийнятими в суспільстві юридичними, моральними й соціальними нормами. У жодному суспільстві неможливо провести лінію й просто розділити всіх на тих, хто відхиляється від норм, і тих, хто їм підкоряється. Молодь розглядається як велика соціальна група, що має специфічні соціальні й психологічні риси, наявність яких визначається віковими особливостями молодих людей і тим, що їх соціально-економічне й суспільно-політичне положення, їхній духовний світ перебуває в стані становлення. У сучасній науковій літературі до цієї групи зазвичай відносять людей у віці від 15 до 30 років [16, с. 27]. До основних типів девіантної поведінки молоді в сучасних умовах можна віднести алкоголізм, тютюнопаління, наркоманію, суїцид, ігроманію. Кожний тип девіантної поведінки має свою специфіку [17, с. 92].

Алкоголізм. У 1848 р. шведський учений Магнус Гусаку запропонував термін алкоголізм для позначення сукупності патологічних змін в організмі внаслідок непомірного споживання алкоголю. З часом він придбав і ширше, соціальне значення як вираз негативних наслідків споживання алкоголю для суспільства, вираз соціальної патології [18, с. 172]. Поняття алкоголізм вживається мінімум у двох аспектах. У медичному алкоголізм – це хронічне захворювання, що характеризується патологічним (нескоримим) потягом до спиртних напоїв. У соціально-правовому алкоголізм – форма девіантної поведінки, що виражається в зловживанні спиртними напоями. Особливість

пияцтва та алкоголізму як девіантної поведінки в тому, що ці явища виступають як каталізатор, що сприяє прояву інших видів соціальних відхилень: злочинності, адміністративних правопорушень, самогубств, аморального поводження й ін. Для молоді основним мотивом вживання алкоголю є наслідування, засноване на прагненні довести свою приналежність до певної соціальної групи. Мотивами вживання алкоголю можуть стати також прагнення «забутися», піти від ситуації, що травмує, звільнитися від комплексів, зняти стрес.

Іноді демонстративне вживання алкоголю може бути проявом «бунту» при реакції емансипації [7, с. 64-68]. Психічна залежність, що виникає в зв'язку з припиненням прийому алкоголю по тих або інших причинах, виражається пригнібленим настроєм, тривогою, занепокоєнням і страхами, а фізична – у слабкості, розбитості, болях у м'язах, запамороченні, загальній пітливості, тремтінні рук і пальців і т.д. [17, с. 92].

Тютюнопаління. Проблема подолання тютюнової епідемії залишається надзвичайно актуальною для всіх країн світу: близько 1,25 млрд. чоловіків і жінок є курцями. Куріння є причиною мільйонів випадків передчасної смерті, значного погіршення якості життя населення та вагомим соціально-економічним тягарем для окремих сімей і суспільства в цілому. Щорічно від наслідків тютюнопаління в світі вмирає близько 5 мільйонів осіб – більше, ніж від дорожньо-транспортних пригод, пожеж, алкоголізму, СНІДу та ін. Хвороби, зумовлені вдиханням тютюнового диму, у тому числі в разі пасивного куріння, є другою за значущістю причиною смерті населення й головною причиною летальних наслідків, яких можна було б запобігти. Лише в Європі внаслідок хвороб, спричинених тютюнопалінням, щорічно помирають 1,2 млн. осіб, що становить 14% від усіх смертей. З огляду на зазначене, викликає велике занепокоєння виразна тенденція до збільшення останніми роками поширення тютюнопаління серед молоді, зокрема серед жіночого населення. Результатами численних досліджень встановлено, що початок тютюнопаління для більшості курців припадає на молодий вік – до

18 років, у т.ч. перші спроби вживання тютюну у чверті з них – на вік до 10 років. Чим молодший вік дітей, в якому вони вперше пробують палити, тим більша імовірність того, що в подальшому вони регулярно вживатимуть тютюн, і тим меншою – є імовірність того, що вони зможуть кинути палити [17, с. 93].

Наркоманія. Наркоманія (це слово утворилося від грец. *narke* – заціпеніння, сон і *mania* – безумство, пристрасть, ваблення) – зловживання наркотичними засобами, що призводить до патологічного ваблення до нього (психічної залежності), зміні толерантності до наркотичного засобу з тенденцією до збільшення доз і розвитком фізичної залежності.

У науковій літературі наркоманія розуміється як споживання частиною населення наркотичних або інших токсичних речовин. Це відносно поширене статистично стійке соціальне явище, різновид девіантної поведінки. Психологія пояснює наркотизм як форму відходу від життєвських знегод і конфліктів. Вживання наркотиків відтворює нестачу спілкування, увагу з боку близьких, емоційного тепла, різноманітних вражень, а також знімають стреси, фобії різного вигляду. Молодим людям гостро не вистачає яскравих вражень; сірість, повсякденність буття, позбавлена позитивних емоцій і задоволень, підштовхує деяких з них до вживання наркотичних і токсичних речовин. Вживання наркотиків можна розглядати як молодіжну субкультуру, що виконує функцію втечі від реальних проблем, труднощів, невлаштованості в світ міражів і ілюзій. Результати соціологічних досліджень показують, що головні мотиви споживання наркотиків – прага задоволень, бажання випробувати гострі відчуття, ейфорія, психологічне задоволення. А оскільки мова в більшості випадків йде про молодих людей, ці мотиви підсилюються соціальною незрілістю, безтурботністю, легкодумством. Більшість опитаних наркоманів пристрастилися до зілля під впливом інших осіб, головним чином споживачів наркотиків з числа друзів, знайомих, причому нерідко прилучення відбувалося в компанії гедоністично настроєної молоді. Споживання наркотиків у молодіжному середовищі дуже

часто носить саме груповий характер.

Боротьбі з наркоманією можуть сприяти заходи соціального, економічного, культурного характеру, у тому числі і ті, котрі застосовуються для викорінювання алкоголізму. Тяжкість соціальних наслідків наркоманії загострюється, якщо врахувати, що наркоманія – це, в значній мірі, молодіжна проблема, так як молодь – це наше майбутнє.

Суїцид. Самогубство прийнято розглядати в рамках комплексної проблеми суїцидальної поведінки, яка включає суїцидальні думки, суїцидальні приготування, суїцидальні наміри, суїцидальні спроби і власне акт суїциду. Суїцидальна поведінка – різні форми активності, що направляються уявленнями про позбавлення себе життя засобом розв'язання особової кризи в умовах конфліктної ситуації.

Суїцид – акт самогубства, скоєний у стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання; усвідомлений акт самоусунення з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, при яких власне життя як вища цінність втрачає значення. Дослідження свідчать, що фактором, який провокує суїцидальну поведінку, виступає специфічна комбінація таких характеристик, як стать, вік, освіта, соціальний і родинний фактор, психологічний стан на момент скоєння самогубства [17, с. 93]. Суспільство на всіх стадіях свого розвитку постійно переживало різні потрясіння локального масштабу, багато в чому вони створювали суїцидальні настрої в суспільстві. Всі негативні чинники, без яких не обходиться життя жодного суспільства, зумовлюють суїцидальні тенденції. Будучи одним з видів девіації, суїцид «відбирає» не героїв, як властиво вважати багатьом, а швидше за слабких осіб, які не можуть справитися самостійно з своїми труднощами. Люди, що скоюють суїцид, звичайно страждають від сильного душевного болю і знаходяться в стані стресу, а також відчують неможливість справитися з своїми проблемами. Вони часто страждають психічними хворобами, особливо великою депресією, і дивляться в майбутнє без надії [17, с. 94].

Ігроманія. За мірою змін життя людей з'являються нові форми залежної

поведінки, наприклад, сьогодні надзвичайно швидко поширюється комп'ютерна залежність. Поява таких невідомих раніше залежностей, як комп'ютерна залежність, Інтернет-залежність і ігроманія, пов'язане з бурхливим втіленням у життя людини мультимедійних технологій, що вражають психіку людини в результаті тривалого впливу з комп'ютерними віртуальними програмами та іграми і пригнічують свідомість. Це стосується насамперед дітей і підлітків. У них залежність від цих залежностей можливо небезпечніша і страшніша, ніж від наркотиків та алкоголю. Увесь сучасний ігровий бізнес будується за принципом від простого – до складного. Спостерігаючи весь цей процес дитина заражається вірусом ігроманії, і в ще не зміцнілій свідомості дитини зароджуються симптоми нового захворювання під назвою «лудоманія». Лудоманія – це патологічна пристрасть до азартних ігор, які, відповідно до сучасної класифікації хвороб, вважаються психічним розладом, вимагають лікування [15, с. 15]. Захворіти лудоманією ризикує взагалі-то кожен, хто грає, але ступінь цього ризику залежить від індивідуальних особливостей особистості. Сам термін «ігроманія», по-англійськи «геймблінг» (похідне від «геймбл» – гра з поганими наслідками), увійшов в американську класифікацію психічних хвороб лише в 1980 р., в той самий час, коли почалося повальне захоплення комп'ютерними «іграшками». Структура індивідуального відхиляється складається з вчинку, мотивів і цілей. Початковою ланкою девіантної поведінки є зміна ціннісних орієнтацій в різних верствах населення та соціальних групах, що обумовлено реальними соціально-економічними умовами функціонування суспільства. Якщо в нашому суспільстві ще недавно переважали такі цінності, як праця на загальне благо, дружба, взаємодопомога, сім'я, патріотизм та ін., то тепер їм на зміну прийшли користолюбство, культ грошей, розгульний спосіб життя, егоцентризм і т.п.

Отже, в суспільстві мають місце розбіжності між проголошеними цінностями і реально існуючими; між наміченими цілями і тими можливостями, які існують для їх реалізації [17, с. 94].

Отже, проведене дослідження дозволяє констатувати, що девіантна поведінка завдає шкоди самій людині, оточенню та суспільству загалом. Тому особливої актуальності набуває пошук нових форм і методів роботи з її превенції. У виникненні соціальних відхилень важливу роль виконує проблемна ситуація, коли індивід із різних причин не може її вирішити. Особливо напружена проблемна ситуація виникає унаслідок конфлікту. Так, понад 40% самогубств трапляються через сімейні негаразди і конфлікти. Понад 50% смертей від нещасних випадків, травм, отруєнь, більшість убивств, значний відсоток самогубств пов'язано з надмірним уживанням алкоголю. Тенденція скорочення середньої тривалості життя (для чоловіків тепер – 57,4 року), безпосередньо залежить від рівня алкоголізації населення. На порушення соціальних норм активно впливають об'єктивні умови залежності особистості, від зовнішніх обставин і якості соціалізації, тобто від глибини її «окультурення». Певною мірою це можна простежити на структурі девіантної поведінки, в якій є чотири основні ланки: проблемна (конфліктна) ситуація, ціннісно-нормативне регулювання, ухвалення рішення, здійснення вчинку [19, с. 19–191]. Девіантна поведінка порушує сформований порядок і передбачуваність поведінки. Важливим наслідком соціальних відхилень можуть бути серйозні порушення або корінні зміни соціальної системи, соціальних взаємин і соціальних норм [20, с. 21]. Сьогодні масштаби девіантної поведінки в нашій країні набирають дедалі більшого розмаху і впливають на стабільність соціальної структури. Це вимагає залучення до її осмислення не тільки вузького кола вчених, а й представників державних організацій і установ, пов'язаних із функціонуванням соціального контролю, суспільних рухів [21, с. 243].

1.2 Причини формування девіантної поведінки

Останні десятиліття характеризуються підвищенням напруженості криміногенної обстановки, зростанням злочинності, особливо, злочинності серед неповнолітніх.

Кримінальна активність неповнолітніх є значно вищою ніж у дорослого населення. Основними причинами цього є соціальна незрілість, психофізіологічної особливості підлітків, прагнення пережити нове відчуття, підвищене бажання незалежності. Подібний сплав біологічних і соціальних чинників ускладнює соціальну адаптацію дітей та підлітків у суспільстві. Щодо причин виникнення девіантної поведінки у підлітків варто зазначити, що різні науки пояснюють їх з різних, а часом із протилежних позицій. Так, значну увагу щодо проблеми виникнення девіантної поведінки у підлітків приділяє педагогіка.

Психобіологічний аспект проблеми девіантної поведінки дітей та підлітків знайшов своє відображення у роботах А. Гройсмана, В. Кащенко, А. Личко, В. Матвеева та ін., де в якості основи для диференціації показників цього явища висуваються нервовопсихічні патології, акцентуації характеру, різні фізичні та психічні недоліки дітей, спотворені психобіологічні потреби.

Вивченням впливу вікових етапів особистості на характер труднощів у поведінці займалося багато дослідників: А. Белкін, Л. Виготський, Л. Зюбін, О. Кочетов, В. Обухов, Х. Ремшмідт.

В останні роки були виконані дисертаційні роботи, які безпосередньо розкривають різні аспекти досліджуваної проблеми. Так, М. Малькова дослідила формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії із девіантними підлітками, І. Дарманська розглянула специфіку правової підготовки майбутнього вчителя початкової школи в умовах ступеневої освіти.

Виклад основного матеріалу. Вивченню причин виникнення девіантної поведінки у підлітків велику увагу приділяє соціологія та соціальна

психологія девіантної поведінки, предмет якої має комплексний, міждисциплінарний характер і охоплює спектр соціально-психологічних проблем, які призводять до виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці. У цьому контексті Л. Вейланде [1], розглядаючи девіантну поведінку як наслідок процесів соціалізації, підкреслює, що така поведінка має характер стереотипного, стійкого утворення й призводить до формування негативних стереотипів соціальної поведінки особистості.

Схарактеризувати весь спектр причин виникнення девіантної поведінки неповнолітніх у межах нашого дослідження неможливо, тому зупинимось на аналізі тих, які є найбільш поширеними.

З точки зору педагогічної науки головною причиною виникнення девіантної поведінки у підлітків є помилки, прорахунки у їхньому вихованні.

Визначаючи причини важковиховуваності, В. Кащенко й Г. Мурашов підкреслювали, що відсутність правильного виховання породжує ті або інші відхилення в розвитку дитини. Дитина з недоліками характеру – це, передусім, дитина з викривленими соціальними установками. Відповідно до цього вони виділяли три типи "виняткових" дітей:

- "нервові" – діти, кинуті батьками напризволяще, травмовані соціальним середовищем;
- "педагогічно занедбані" – діти погано підготовлені до школи, не привчені до самостійної роботи, але з нормальним інтелектом;
- "безпритульні" – діти, які мають батьків, але живуть у важкому соціальному середовищі, де є постійна можливість для отримання фізичної травми [2: 184].

Важковиховуваність може бути подолана, якщо вихователь ураховує ці особливості розвитку й своєчасно змінює систему педагогічного впливу. У цьому випадку можна уникнути кризові явища.

Отже, від умілої організації виховної роботи з дітьми залежить спокійний і оптимальний розвиток їхньої особистості.

П. Блонський поняття «важкий» школяр розкривав через ставлення до

нього вчителя, якому важко з ним працювати. «Важкі» школярі з високим розумовим потенціалом характеризувались відсутністю звички працювати, розбещеністю, невмінням доводити справу до завершення. Усі ці якості є результатом неправильного виховання. Важкі школярі з низьким розумовим потенціалом – це діти й підлітки, які виховуються в поганих соціальних умовах і вродженій ущербності.

Отже, П. Блонський з поняттям важковиховуваність пов'язував дитину як «педагогічно важку», так і таку, яку «важко навчити», «соціально занедбану».

Л. Вейланде, аналізуючи фактори, що впливають на формування девіантної поведінки підлітків, звертає увагу на вивчення феномена «соціальне сирітство» називаючи наслідком такого явища підліткове бродяжництво, безпритульність [1].

Великий інтерес для нашого дослідження мають праці В. Куфаєва, оскільки його роботи є змістовними саме у педагогічному плані, адже вони побудовані на аналізі діяльності комісій у справах неповнолітніх, які вивчали середовище, причини, що викликають правопорушення, і особистість самого правопорушника. Основну діяльність ця організація вела силами дослідників-вихователів, які у своїй більшості були педагогами. Це давало можливість вивчити особистість неповнолітнього правопорушника, його інтереси, конфлікти із середовищем й легше організувати позашкільну роботу з ними. Значна частина вчених пов'язують девіації у поведінці підлітків, з чим не можна не погодитися, з індивідуальними особливостями особистості важкої дитини.

Так, у дослідженнях А. Личко зазначається, що для багатьох підлітків притаманні акцентуації характеру – надмірне вираження окремих рис характеру або їх поєднань, що представляє крайні варіанти норм, за яких окремі риси характеру посилені й межують з ознаками психопатії, що, у свою чергу, може відбитися на поведінці підлітків.

Л. Веккер [3] підкреслює, що на поведінку підлітка помітно впливають

темперамент та емоції особистості, оскільки форма поведінки детермінується інтенсивністю, швидкістю і ритмами психічних процесів. Темперамент впливає на оцінку чинників людського існування, а тому і на мотиви відповідної реакції, і на вибір форм поведінки, пов'язаних із шкідливістю або корисністю зовнішнього впливу. Емоції відіграють важливу роль при виборі нетрадиційних форм поведінки, бо є пристрасним переживанням подій, що відбуваються, а саме таких, які відповідають або не відповідають потребам особистості. Будучи суб'єктивною формою вираження потреб, емоції детермінують мотив діяльності і засоби їх реалізації. Значною мірою на вибір поведінки, особливо її суспільно небезпечних форм, таких як девіантність, впливає загострена емоційність при стресах, фрустрації, особливо в ситуаціях зовнішнього блокування мотивації або швидкого темпу соціокультурного розвитку. Зокрема зміни функціонального стану підлітка при стресі визначають його ставлення до навколишнього світу, у тому числі і до конкретних індивідів [3]. Хоча девіантність не завжди пов'язана з аномаліями характеру, психопатіями, однак при деяких із цих аномалій, у тому числі й при крайніх виявах акцентуацій характеру, є менша стійкість щодо несприятливого впливу безпосереднього оточення, більша схильність до згубних впливів.

За даними дослідження В. Оржеховської, до 79 % девіантних підлітків мають первісні порушення характеру. Із психічними відхиленнями особистості (розумові дефекти, психопатія, неврівноваженість тощо) девіантну поведінку пов'язував З. Фрейд, відомий психолог, який досліджував причини виникнення девіантної поведінки. Вивчаючи психічні механізми неврозів, учений дійшов висновку, що в їх основі лежать несвідомі переживання, які носять травмувальний характер.

З. Фрейд уважав, що девіантна поведінка зумовлює конфлікт між такими рівнями психіки, як свідомість і стихійний несвідомий потяг. Ця думка підтримується і сьогодні при розгляді причин виникнення девіантної поведінки підлітків, адже в процесі вибору поведінки неповнолітнім велике

значення має несвідоме явище – сукупність психічних процесів, що знаходяться поза рефлексією суб'єкта. Вивченню природи агресії особливу увагу приділяв

Е. Фромм. Учений поділив агресію на два типи: доброякісну і злякисну. Перша – це біологічно адаптована реакція на загрозу вітальним інтересам; друга, яка не закладена у філогенезі, не завдає біологічну шкоду і соціальне руйнування.

До останньої, за Е. Фроммом, належить, наприклад, агресивність із помсти – відповідна реакція на несправедливість, яка принесла страждання підліткові. До глибоких змін особистості підлітка, у тому числі з агресивною спрямованістю, призводить вживання психоделіктів (наприклад, ЛСД), які викликають галюцинації, різкі зміни відчуттів, спотворене сприйняття простору і часу, прискорення або уповільнення розумової діяльності. Як наслідок, змінюється свідомість підлітка.

Так, деякі підлітки можуть з легковажністю ставитися до людських слабостей та заради інтересу чи «допитливості» пробувати вживати алкоголь чи наркотики. У результаті це може призвести до психологічної залежності, коли джерело «допитливості» переростає у предмет фіксованих потреб. На такому фоні фіксується власне «падіння», підліток нерідко перетворює його у форму свого самоствердження, уникаючи тим самим почуття втрати себе, своєї особистої кризи.

Отже, до групи чинників, що зумовлюють риси девіантної поведінки підлітка належать розлади психічних процесів, неявні й явні. У першому випадку можна говорити про граничні стани між психічним здоров'ям і патологією. До них належать патологічні, або оборотні розлади, які виникають при гострих психічних травмах або слабких, але постійно діючих, а також при тривалих соматичних захворюваннях. Граничні стани – це неврози, що є реакцією на порушення значимої для підлітка системи відносин; психопатії, що викликаються особливими, екстремальними умовами середовища. Вони безпосередньо перешкоджають соціальній

адаптації підлітка внаслідок певної патології характеру [3: 88].

Причинами виникнення девіантної поведінки підлітків, з точки зору більшості учених, можуть бути спадковість і психологічний клімат у сім'ї.

Досліджуючи вплив спадковості на поведінку підлітка, його індивідуальні властивості протягом усього життя, психологи детермінують схильність до психічних захворювань, алкоголізму, агресивної поведінки і навіть до злочинної поведінки і зазначають, що практично неможливо відокремити ефекти впливу середовища від ефектів спадковості. В. Ефроїмсон підкреслює, що особистісні риси впливають на те, яку форму поведінки з усіх можливих, що існують в суспільстві, людина вибирає. Причиною виникнення девіантної поведінки у неповнолітніх, з точки зору багатьох психологів, може бути викликана і внаслідок неможливості реалізації своїх природних здібностей, тобто індивідуальних особливостей людини, які є умовою виконання нею будь-якої діяльності. Тому вчитель має відкрити і підтримати талант учня, щоб не допустити девіантної поведінки підлітка. Між тим, багато вчителів не вважають за потрібне надавати здібним учням підтримки, оскільки вони думають, що ці школярі є достатньо талановиті для того, щоб самим керувати собою.

В останні роки в психолого-педагогічній літературі обговорюється питання про те, чи можуть обдаровані діти стати на шлях антисоціальної поведінки. Підставою даного обговорення є ствердження про те, що обдаровані діти володіють складним характером і складні у спілкуванні. Однак здібні діти швидше інших сприймають інформацію, легко адаптуються в середовищі. Тому, на нашу думку, не можна визнати правильним ствердження, що здібності обов'язково породжують відхилення в поведінці.

Розглянемо вплив макросередовища на обдарованого учня. Нерідко здібна дитина попадає в категорію девіантних внаслідок неправильного відношення до нього вчителів, що призводить до того, що обдарована дитина не розвиває свої здібності, впадає в стан депресії, яка проявляється у формі

недоброзичливості та злості до оточуючих. Обдарованому підлітку стає нецікавим процес навчання, з чого слідує часте невідвідування учнем шкільних занять і приєднання до неформальних, антисоціальних груп.

М. Карне формулює вимоги до вчителя, який працює з обдарованими підлітками: бути доброзичливим; знати психологію обдарованих дітей; мати високий рівень інтелекту, широке коло інтересів і умінь, активний характер, позитивну «Я-концепцію», цілеспрямованість, емоційну стабільність, почуття гумору (без сарказму), творче мислення; пройти спеціальну підготовку до роботи з такими дітьми.

З-поміж факторів соціалізації, якщо розглядати їх поодиноці й аналізувати міру впливу на можливість формування девіантної поведінки, одним із найголовніших і вагомих є сім'я, вплив якої підліток відчуває раніше за інші. Умови сім'ї – соціальне становище, рід занять, матеріальний рівень – значною мірою зумовлюють життєвий шлях дитини. Практично немає жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки людини, який не мав би коренів в умовах родинного життя в сучасному чи минулому.

Окрім свідомого, цілеспрямованого виховання, яке дають батьки, на підлітка впливає вся внутрішньородинна атмосфера. Ефект цього впливу нагромаджується і формується у структурі особистості. Так, М. Раттер серед обставин, які сприяють виникненню девіантної поведінки дітей та підлітків, зазначає сімейні травми: конфлікти в сім'ї, недостатність батьківської любові, батьківську жорстокість або просто непослідовність у вихованні. Діти часто запам'ятовують не лише позитивні, але й негативні приклади поведінки батьків, що у деяких випадках призводить до крайностей.

Водночас значний вплив на формування особистості підлітка сприяє стиль взаємин із батьками, який тільки частково зумовлений їх соціальним і матеріальним станом. Проаналізуємо стилі таких взаємин: демократичний, авторитарний та ліберальний. Сьогодні вже не викликає заперечень таке положення, що найкращі взаємини з батьками складаються лише тоді, коли вони підтримують демократичний стиль виховання. У цьому випадку батьки,

поряд із високим рівнем контролю, завжди відкриті для спілкування. Цей стиль найбільш сприяє вихованню самостійності, активності, самоконтролю, впевненості в собі, ініціативи, соціальної відповідальності.

Крайні стилі відносин (авторитарний, так і ліберальний) частіше призводять до негативних наслідків. При авторитарному стилі батьки віддають накази і чекають їх точного виконання. Авторитарний стиль викликає у дітей відчуження від батьків, формує почуття власної незначущості та небажаності в сім'ї. У такій сім'ї діти стають замкнутими, боязкими і похмурими, невимогливими і дратівливими, провокують виникнення девіантних форм поведінки, які спрямовані проти всіх оточуючих, або викликають перманентну апатію й пасивність, наслідком якої може бути девіантна поведінка у вигляді аутоагресії.

Водночас і ліберальна вседозволеність має свої хиби. Ліберальні батьки слабо або зовсім не регламентують поведінку дитини, їх любов безумовна. У таких сім'ях підлітки схильні до неслухняності та агресії, поведінка їх стає неадекватною та імпульсивною, батьки сприймаються як пасивні та незацікавлені, у підлітка формується почуття, що він не входить у коло їхніх інтересів, у такому випадку

він спрямовує увагу на інших.

Гуманістичний підхід до формування соціальної, позитивно-орієнтованої особистості вимагає застосовування батьками різноманітних механізмів психологічного впливу, з-поміж яких велику роль мають відігравати:

- заохочення поведінки, яку дорослі вважають бажаною, та покарання за порушення встановлених правил дозволяє батькам укорінити в свідомості дитини певну систему норм, дотримання якої поступово стає звичкою та внутрішньою потребою;

- стимулювання потреби дитини наслідувати своїх батьків, орієнтуватися на їх позитивний приклад;

- прагнення до розуміння, вивчення внутрішнього світу дитини,

виявлення чутливої реакції на її душевні потреби.

Зазначені механізми зумовлюють провідний напрям внутрішньосімейної комунікації (від підлітка до дорослих чи від дорослих до підлітка) і перебіг процесу емансипації дитини від батьків, який є характерним для підліткового віку. Означений процес складний і багатовимірний. Емансипація може мати кілька аспектів:

- емоційний, який відображає, наскільки важливим для підлітка є емоційний контакт із батьками порівняно з прихильністю до інших людей (дорослих, однолітків);
- поведінковий, який характеризує, наскільки суворо батьки регулюють поведінку підлітка;
- нормативний, що кваліфікує ступінь відповідності норм і цінностей, на які орієнтується підліток, нормам та цінностям, які зумовлюють життєдіяльність його батьків.

Отже, у сімейних проблемах зосереджено багато причин проявів девіантної поведінки підлітків.

Афективна, неусвідомлена жорстокість, яка так легко заражає однолітків, найчастіше є результатом переживань з приводу сімейних драм. У тих випадках, коли ця агресія не може «вилитися» на навколишнє середовище, вона породжує відчуття безсилля, і тоді спрямовується в середину, породжує низьку самоповагу, відчуття тривоги, що згодом формується у формі девіантної поведінки.

Сучасні вчені виділяють причини девіантності підлітків, пов'язані з соціально-економічними і політичними потрясіннями, морально-естетичною і правовою нестабільністю розвитку нашої країни.

У цьому контексті значним чином на девіантну поведінку підлітків впливає «джерельна база» пізнання неповнолітнім навколишнього світу. Процес пізнання підлітком тих чи інших анти суспільних форм поведінки багато в чому залежить від інтелектуального рівня і соціальної спрямованості інформації, яка надається з боку засобів масової інформації, зокрема

телебачення.

Дослідники Л. Хьєль і Д. Зіглер [4] наводять багато даних про вплив телевізійного насилля на соціальну поведінку. Воно впливає на: збільшення агресивної поведінки, зменшення факторів, стримуючих агресію, притуплення чуттєвості до агресії, формування образу соціальної реальності, на якому засновані багато з таких дій. Зокрема, спостереження за розвитком поведінки показали, що коли восьмирічні діти часто дивились насилля по телебаченню і в кіно, це обумовило їх агресивність у вісімнадцять років, тобто схильність до агресивної поведінки зберігалася десять років. Спостереження насилля стимулюють у підлітка агресивну поведінку, активізують думки, пов'язані з насильством.

Значно впливає на прояви девіантної поведінки підлітка властиве цьому віку прагнення до створення неформальних груп, які підкорюються певним лідерам. Причому за межами школи лідером стає найбільш авторитетний, сильний, але не завжди вартий наслідування підліток. За останні роки збільшився відрізок часу, коли підлітки перебувають поза сім'єю і школою. Товариство однолітків нерідко перевищує вплив батьків і вчителів на підлітка.

Причинами збільшення кількості підлітків у вищезгаданих асоціальних об'єднаннях є, здебільшого, незайнятість підлітків корисними справами, послабленість бази в організації дозвілля. Зменшилася кількість закладів та установ культури, спорту, відпочинку, в яких підлітки мали б можливість проводити свій вільний час.

Отже, більшість педагогів і психологів поняття «девіантна (з відхиленнями) поведінка» пов'язують з порушенням нормального розвитку особистості, викривленням процесу її соціалізації, який реалізується в конкретних актах поведінки підлітків.

Поняття «підлітка з девіантною поведінки (девіантного підлітка)» визначено як особу, у якої виробився досить стабільний стереотип поведінки, що відхиляється від норм і стандартів, прийнятих у конкретному суспільстві.

Отже, ми звернули увагу лише на деякі причини, що схиляють підлітка до девіантної поведінки. Характеризуючи різні фактори, які є причиною формування у підлітків девіантної поведінки, ми можемо спостерігати, що кожна зі згадуваних причин варіює в різних напрямках і теоріях. Серед основних факторів впливу на відхилення підлітків від соціально встановлених норм поведінки учені виокремлюють: індивідуальні особливості особистості; зовнішні фактори впливу; зростання агресивності підлітків. Вони призводять до виникнення девіантної поведінки.

Однак, всі ці й багато інших причин об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують підлітковий вік, що визначається численними соматичними, психічними й соціальними змінами. Подальший аналіз перелічених нами та низки інших причин і визначає перспективи подальшого розроблення цієї проблеми.

1.3 Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків

Чому підлітки стають схильними до прояву різних видів девіантної поведінки? Насамперед тому, що мають сформований низький рівень соціальних цінностей, ціннісних орієнтацій, норм, правил, умінь, навичок відповідальної та безпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях, не усвідомлюють необхідності реалізації цих соціально значимих характеристик у різних сферах життєдіяльності.

Важливими чинниками виникнення та формування девіантної поведінки є акцентуації характеру підлітків, що обумовлюють надмірний прояв окремих якостей (наприклад, високий рівень агресивності, жорстокості, конфліктності, емоційної невірноваженості, безвідповідальності, бездіяльності, впертості, корисливості, ледачості тощо).

Досліджуючи фактори формування девіантної поведінки підлітків, ми з'ясували, що однією із причин цього явища є негативний вплив неформальних субкультур, до яких вони реально чи номінально

(ідентифікують себе з ними) входять і в яких прояви тих чи інших девіацій є обов'язковим компонентом. Аналіз різних неформальних субкультур свідчить, що ті чи інші види девіантної поведінки підлітків є більшою чи меншою мірою значимим елементом субкультури, який може виступати як ритуал залучення до неї, спосіб ідентифікації з її представниками, модель поведінки для здобуття певного статусу, особливий стиль комунікації у співтоваристві, форма протесту проти загальної культури суспільства [7, с. 171].

Асоціальний вплив на формування поведінки підлітків чинять засоби масової комунікації (зокрема реклама тютюнових виробів та алкогольних напоїв, комп'ютерні ігри, відеоролики, фільми, які демонструють моделі агресивної, адиктивної, делінквентної, суїцидальної поведінки в різних життєвих ситуаціях), групи ровесників, схильні до девіацій, з якими вони взаємодіють, неблагополучні сім'ї з алкозалежними чи наркозалежними членами, тими, хто відбував покарання в місцях позбавлення волі за скоєння злочинів, насильством щодо членів сім'ї, високим рівнем конфліктності, суттєвими помилками у вихованні дітей. Тому підлітки в соціальних мікро-, мезо та макросередовищах навчаються різним моделям девіантної поведінки через такі соціально-психологічні механізми, як: імпринтинг, наслідування, ідентифікація, інтеріоризація, екстеріоризація, рефлексія (А. В. Мудрик, 2003).

Нами були проаналізовані наукові праці з проблеми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків у таких аспектах: соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи (В. В. Афанасьєва, 2011); профілактика девіантної поведінки підлітків (Л. М. Вольнова, 2016); професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки (М. О. Волошенко, 2016); соціальна робота в системі освіти:

профілактика девіантної поведінки учнів (І. В. Козубовська, 2012); профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи (А. М.Самойлов, 2017); соціальнопедагогічний аспект профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища (Т. Є. Федорченко, 2011) та ін. Результати вивчення й аналізу наукових досліджень і публікацій переконують в актуальності та практичній значущості проведення соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків на сучасному етапі. Мета статті – визначити сутність і класифікації девіантної поведінки підлітків, обґрунтувати сутність, види, мету, завдання, принципи, форми, методи, вимоги до програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків, розробити практичні рекомендації щодо підвищення її ефективності.

Проаналізувавши поняття «девіантна поведінка підлітків», сформульовані науковцями В. В. Афанасьєвою, М. О. Волошенко, Л. М. Вольною, В. М. Лютим, Л. В. Мардахаєвим, ми обґрунтували його сутність як систему вчинків, дій або окремі вчинки, дії підлітка чи групи дітей підліткового віку, які відхиляються від соціальних норм (правових, моральних тощо), прийнятих у конкретному суспільстві, завдають фізичної, психічної, моральної, матеріальної шкоди конкретній особі, оточуючим людям, суспільству в цілому, призводять до дезадаптації, десоціалізації особистості, ускладнюють її самореалізацію в різних аспектах життєдіяльності. Результати аналізу наукових праць зарубіжних і вітчизняних дослідників дали нам підстави визначити класифікації девіантної поведінки підлітків за різними критеріями (див. табл.) [1, с. 14-15].

Класифікації девіантної поведінки підлітків за різними критеріями

№ з/п	Критерій	Види девіантної поведінки підлітків
1.	За соціальною спрямованістю	1) асоціальні (відхилення поведінки від соціальних норм, що не вступають з ними у протиріччя); 2) антисоціальні (відхилення поведінки, що суперечать соціальним нормам)
2.	За значенням наслідків	1) позитивні (відхилення поведінки від норм, що випереджають розвиток суспільства, тобто інноваційні моделі поведінки); 2) негативні (відхилення поведінки від норм, що завдають шкоди конкретній особі, людям, які її оточують, суспільству в цілому)
3.	За типом норм, що порушуються	1) агресивна поведінка; 2) адиктивна поведінка; 3) аморальна поведінка; 4) віктимна поведінка [6, с. 39]; 5) делінквентна поведінка; 6) конфліктна поведінка; 7) суїцидальна поведінка тощо
4.	За кількістю осіб	1) індивідуальні; 2) групові; 3) масові
5.	За тривалістю	1) ситуативні; 2) тимчасові; 3) постійні
6.	За рівнем усвідомлення	1) усвідомлені (підлітки розуміють, що їх поведінка відхиляється від конкретних норм); 2) неусвідомлені, (підлітки переконані, що їх поведінка відповідає конкретним нормам)
7.	За рівнем організації	1) сплановані (організовані); 2) стихійні (неорганізовані)
8.	За рівнем структурованості	1) структуровані – це групова форма поведінки, в межах якої чітко розподілені ролі всіх її учасників (наприклад, булінг серед підлітків [5, с. 50]); 2) неструктуровані, для яких характерна відсутність статусної структури, ієрархічних взаємовідносин, регламентації вчинків

Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків – це вид професійної діяльності соціальних працівників/соціальних педагогів, який включає комплекс заходів, спрямованих на попередження, виявлення, подолання негативного впливу факторів, причин і умов, які сприяють виникненню та формуванню відхилень у поведінці підлітків [3, с. 5].

Метою соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків є створення умов для повноцінної життєдіяльності, ефективної соціалізації, самореалізації дітей цього віку.

Об'єктом соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків є верстви населення, цільові групи, окремі особи цього вікового періоду.

Відповідно до вибору об'єкта впливу розрізняють такі види соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків:

1. Загальна профілактика – спрямована на попередження негативного впливу факторів, причин, умов виникнення та формування девіантної поведінки підлітків, проводиться серед означеної вікової групи населення.

2. Спеціальна профілактика – орієнтована на підліткові групи, що знаходяться в особливих (насамперед складних життєвих, несприятливих для соціалізації) умовах, які підвищують ризик формування девіантної поведінки.

3. Індивідуальна профілактика – спрямована на окремого підлітка з метою попередження та подолання специфічних для нього проблем соціалізації.

Суб'єктами соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків є соціальні педагоги закладів загальної середньої освіти, фахівці служб у справах дітей, соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших установ та організацій, діяльність яких спрямована на попередження і подолання цієї проблеми.

Відповідно до рівня сформованості виду девіантної поведінки підлітків, її наслідків для особи, соціальної групи, суспільства фахівці соціальної сфери визначають і проводять такі види соціальної профілактики:

1. Первинна соціальна профілактика девіантної поведінки – передбачає створення сприятливих умов для адаптації, соціалізації, самореалізації підлітків із метою попередження виникнення цієї проблеми.

2. Вторинна соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків – передбачає виявлення відхилень у поведінці та попередження їх подальшого формування.

3. Третинна соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків – спрямована на попередження переходу відхилень у поведінці до більш складної стадії та виникнення негативних наслідків і рецидивів [3, с. 5].

Програма соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків – це спеціально розроблений комплекс форм, методів, засобів, спрямований на попередження виникнення і формування виду девіантної поведінки або декількох пов'язаних між собою видів, форм девіацій шляхом підвищення

рівня поінформованості, оволодіння відповідними вміннями та навичками серед її учасників [3, с. 6].

Ефективність соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків залежить від реалізації таких принципів:

- 1) забезпечення права підлітка на вільний вибір власної поведінки, обмеженої таким же правом інших людей;
- 2) гуманний і толерантний характер профілактики;
- 3) добровільна участь у профілактичних заходах;
- 4) суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників профілактичних заходів;
- 5) відповідність змісту, форм, методів, засобів профілактики віковим та індивідуальним особливостям підлітків;
- 6) безпечність профілактичних заходів для підлітків і фахівців, які їх проводять.

На основі вивченого нами зарубіжного та вітчизняного практичного досвіду хочемо зауважити, що в ході розроблення програм соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків необхідно використовувати такі ефективні форми роботи: відеолекторії, тренінги, інтерактивні вистави, ігрові години з використанням настільних просвітницько-профілактичних ігор «Фото-фішка», «Крок за кроком», «Володар кілець», «СТОП – насильству!», тематичні конкурси відеороликів, соціальної реклами, колажів тощо. У процесі реалізації програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків доцільно застосувати модель поетапної зміни поведінки (І. А. Фурманов, 1996) із використанням ефективних методів (інформаційне повідомлення, мозковий штурм, дискусія, переконання, приклад, робота в групах, методів вправ або вправляння, метод кейсів, заохочення тощо):

Перший етап. «Усвідомлення»: розширення інформації про власну особистість і проблему девіантної поведінки.

Другий етап. «Переоцінка власної особистості»: оцінка того, що підліток відчуває та думає про свою поведінку та про себе.

Третій етап. «Переоцінка оточення»: оцінка того, як девіантна поведінка впливає на оточуючих людей.

Четвертий етап. «Групова підтримка»: відвертість, довіра, допомога групи ровесників у ході обговорення та розв'язання проблеми девіантної поведінки.

П'ятий етап. «Катарсис»: відчуття і вираження власного ставлення до проблеми девіантної поведінки.

Шостий етап. «Зміцнення»: пошук, добір і прийняття рішення діяти, формувати переконання і впевненість у здатності змінити поведінку.

Сьомий етап. «Пошук альтернативи»: обговорення можливої заміни девіантної поведінки на позитивні моделі.

Восьмий етап. «Контроль за стимулами»: уникнення або протистояння стимулам, що провокують девіантну поведінку.

Дев'ятий етап. «Закріплення»: власне заохочення або заохочення з боку оточуючих до позитивних змін у поведінці.

Десятий етап. «Соціальна адаптація»: розширення можливостей у соціальному житті у зв'язку з відмовою від девіантної поведінки [4, с. 330].

Із метою підвищення ефективності соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків нами було розроблено практичні рекомендації для соціальних працівників/соціальних педагогів:

1. Визначити види девіантної поведінки підлітків за типом норм, які порушуються: 1) агресивна; 2) адиктивна; 3) аморальна; 4) віктимна; 5) делінквентна; 6) конфліктна; 7) суїцидальна тощо.

2. Дібрати та застосувати діагностичний інструментарій для вивчення рівня схильності підлітків до виду девіантної поведінки, зокрема:

1) методика діагностики схильності підлітків до девіантної поведінки;

2) опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка);

3) методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов);

4) особистісний опитувальник «Мотиви вандальної поведінки» (І. Воробйова, О. Кружкова);

5) тест-опитувальник дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова);

6) тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований й адаптований для неповнолітніх І. Конігіною;

7) тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов) та ін.

3. Вивчити причини виникнення і формування виду девіантної поведінки підлітків, застосовуючи методи та засоби діагностики:

1) методика визначення акцентуації характеру (К. Леонгард, Х. Смішек);

2) методика діагностики соціально-психологічної адаптації підлітків (К. Роджерс, Р. Даймонд);

3) методика дослідження соціальних мереж підлітка;

4) опитувальник соціально-комунікативної компетентності;

5) тест-опитувальник самоствавлення (В. В. Столін, С. Р. Панталеєва);

6) методика «Аналіз сімейної тривоги»;

7) тест-опитувальник батьківського ставлення та ін.

4. Визначити види (первинна, вторинна, третинна), моделі, мету, завдання, зміст, форми, методи, засоби соціальної профілактики відповідно до рівня сформованості та виду девіантної поведінки підлітків.

5. Розробити програму соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків за таким алгоритмом:

5.1. Вид (первинна, вторинна, третинна) / напрям профілактики (наприклад, соціальна профілактика агресивної поведінки підлітків; соціальна профілактика адиктивної поведінки підлітків; соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків; соціальна профілактика віктимної поведінки підлітків або комплексна реалізація представлених напрямів).

5.2. Назва програми соціальної профілактики.

5.3. Цільова група (вік, кількість учасників, інші їх характеристики).

5.4. Суб'єкти реалізації програми соціальної профілактики.

5.5. Модель (або моделі) профілактики, які будуть реалізовані у визначеній програмі соціальної профілактики [3, с. 6-8].

5.6. Мета, завдання, зміст програми соціальної профілактики.

5.7. Компетенції підлітків, які будуть сформовані під час їх участі у профілактичній програмі: цінності, ціннісні орієнтації, знання, вміння, навички, здатність використовувати позитивні моделі поведінки в різних життєвих ситуаціях.

5.8. Конкретні форми, методи, засоби реалізації програми соціальної профілактики (назва, коротка характеристика).

5.9. Технологія реалізації програми соціальної профілактики (послідовність, тривалість, дата, час, місце проведення заходів, кількість учасників, відповідальні особи).

5.10. Методи і засоби діагностики результатів реалізації програми соціальної профілактики.

6. Реалізувати програму соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків із конкретною цільовою групою учасників.

7. Провести діагностику результатів соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків та сформулювати висновки.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз джерел наукової літератури дозволяє трактувати девіантну поведінку підлітків як таку, що відхиляється від прийнятих у даному суспільстві, соціальному середовищі, найближчому оточенні, соціальній групі, характеризується порушенням процесу засвоєння і відтворення цих норм і цінностей, а також саморозвитку і самореалізації людини в тому суспільстві, до якого вона належить.

2. Девіантна поведінка зазвичай характеризується такими ознаками, як: відсутність позитивних інтересів і прагнень, низька загальна культура, зневажливе ставлення до оточуючого середовища, агресивність, грубість, злість, недисциплінованість, шкідливі звички (тютюнопаління, наркоманія, алкоголізм, вживання нецензурної лексики). Дослідники розрізняють відхилення корисливого, агресивного і соціально-пасивного типу і розглядають такі стадії асоціальної поведінки: несхвалювана поведінка, засуджувана поведінка, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, деструктивна поведінка.

3. Соціально-педагогічними чинниками, що провокують прояви девіацій у підлітків, є: низька комунікативна культура педагога, відсутність педагогічного такту; недостатня увага теоретиків і практиків до правової соціалізації, спрямованої на виховання громадянської зрілості; деформація педагогічних функцій сім'ї як базового інституту первинної соціалізації; блокування однієї з фундаментальних потреб людини – потреби в повазі, прийнятті та любові в школі і в сім'ї; використання потенціалу соціально-культурного середовища освітнього закладу не в повній мірі; недостатня підготовленість учителів до організації профілактичної роботи з підлітками щодо запобігання проявам девіантної поведінки.

РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Аналіз особливостей девіантної поведінки підлітків

Обґрунтування й експериментальна перевірка педагогічних умов, здатних забезпечити ефективну профілактику девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, мають будуватися не тільки на основі теоретичного аналізу наукових праць з цієї проблеми, а й з урахуванням результатів діагностики стану девіантності учнів на початку дослідження. Для цього нами був проведений констатувальний етап педагогічного експерименту.

Метою констатувального етапу експерименту було саме з'ясування рівня девіантності підлітків як системи вчинків чи окремих учинків, що суперечать прийнятним у суспільстві нормам та правилам поведінки і виявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, педагогічної занедбаності та ухиленні від морального та етичного контролю особистості над власною поведінкою у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Мета дослідження на даному етапі дослідження конкретизувалася у таких завданнях: уточнити діагностичний інструментарій (знайти, адаптувати чи розробити відповідні методики), що дозволить вивчити особливості прояву показників пізнавально-інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, особистісно-рефлексивного та поведінкового критеріїв рівня девіантності підлітків; на основі результатів виконання всіх діагностичних процедур з'ясувати рівні сформованості відповідних компонентів у підлітків.

В дослідженні брали участь 97 учнів і 6 учителів Уманського ліцею № 3 та Уманської гімназії №14 Уманської міської ради.

Оскільки в структурі досліджуваної якості було виокремлено чотири критерії девіантності підлітків (пізнавально-інформаційний, ціннісно-

орієнтаційний, особистісно-рефлексивний та поведінковий), констатувальний експеримент умовно було поділено на чотири етапи, кожен з яких був спрямований на встановлення рівня сформованості показників визначених критеріїв девіантності.

Варто зауважити, що нині в педагогіці й психології відсутня єдина загально визнана методика, яка б дозволила визначити рівень сформованості девіацій підлітків [35], тому для проведення констатувального етапу експерименту нами було розроблено анкети, а також використано (й адаптовано) наявні педагогічні і психологічні діагностичні методики, що дозволяють встановити рівень сформованості показників девіантності підлітків за кожним із визначених компонентів. Загальний висновок щодо рівня сформованості девіантності підлітків за кожним із критеріїв і в цілому було зроблено лише після проведення всіх діагностичних процедур.

Перший етап діагностики передбачав дослідження девіантності підлітків за пізнавально-інформаційним критерієм, що зумовило необхідність зосередити зусилля на з'ясуванні рівнів знань учнів про норми моралі й права, а саме знань про основні моральні категорії, основоположні правові норми, права і обов'язки учня загальноосвітньої школи; розуміння необхідності правової поведінки, адекватність уявлення про справедливість.

Діагностування знанневої сфери учнів стосовно норм моралі й права відбувалося за допомогою таких технологій як: спостереження, опитування, діагностичних бесід, розроблена нами анкет, адаптованих стосовно нашого дослідження анкет, зокрема, «*Анкета на виявлення учнів із девіантною поведінкою*», «*Анкета для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі і права*», «*Анкета на виявлення ставлення учнів до школи*» та ін. (Додаток А).

Результати анкетування («*Анкета для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі і права*») засвідчили, що в цілому учні (97 осіб, близько 80 %) мають досить чіткі уявлення про сутність таких категорій, як правові норми, права і обов'язки учня загальноосвітньої школи, правова поведінка. Так, наприклад, більшість опитаних учнів на питання «Що найголовніше в

житті людини (чого б ти хотів передусім досягти)?» обрали пріоритетним моральні якості (повага до людей, честь, гідність, товариськість, відповідальність тощо). Проте певна кількість респондентів мають обмежене розуміння моральних категорій. Так, 17 опитаних (близько 18 %) не змогли назвати основних моральних категорій, вказуючи лише одну-дві. Найбільш поширеними були такі відповіді: «... моральні категорії – це добро і зло»; «... це совість»; «... здатність чинити добро»; «здатність на гарні вчинки» та ін., які демонстрували недостатній рівень самостійності мислення, несформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів, підлітковий негативізм, відсутність конкретних життєвих цілей.

Аналіз отриманих результатів анкетування засвідчив, що 17 учнів (18 %) так і не зуміли навести прикладів справедливого й несправедливого вчинку, а на запитання «Як ти розумієш поняття «справедливість»?» дали відповідь: «...коли не обманюють» або «... це чесність», без будь-якої аргументації.

Наступним кроком нами було запропоновано респондентам відповісти на запитання *анкети, що виявляла ставлення учнів до школи*. Результати опитування засвідчили, що близько 20 % опитаних мали труднощі у відповіді на такі прості питання, як: «Що в школі для тебе найцікавіше?»; «Чим би ти хотів займатися у вільний час?»; «Який предмет для тебе найцікавіший?»;

«Які твої найулюбленіші заняття?» та ін. Серед поширених відповідей зустрічалися: «Мене не цікавлять шкільні заняття», «У школі нічого цікавого немає», «Найулюбленіше заняття – зустрічі на вечірках з друзями» тощо. Такий стан свідчить про відсутність інтересу до навчання у школі, про нерозуміння необхідності правової поведінки тощо. Більш того, такі відповіді свідчать про відсутність психологічної готовності до навчання в школі, невміння (іноді небажання) контактувати з оточуючими, неадекватність емоційних проявів, акцентуації характеру, надання переваги грі «не за правилами», – все це перешкоджає успішній соціалізації підлітків, досягненню успіхів у навчанні, взаєморозумінню з ровесниками і дорослими, впливає на деформацію системи особистісних ставлень школяра.

Наступною діагностичною процедурою було саме використання «Анкети на виявлення учнів із девіантною поведінкою» (Додаток А). Вона містить 15 питань. Зміст анкети враховує такі параметри: навчання, дисципліна, суспільно-трудова активність, стосунки з класом і асоціальні прояви.

На кожне питання були 3 варіанти відповіді: «так» = +1 бал, «ні» = -1бал, «іноді» = 0 балів.

Після проведення анкетування обчислювалася алгебраїчна сума балів (N), і з урахуванням визначених у нашому дослідженні рівнів девіантності ми розподілили отримані в кожному конкретному випадку бали так: $N \geq 6$ – недевіантні підлітки; $N \geq 10$ – ситуативний рівень девіантності, $N \geq 15$ – стійкий рівень девіантності, $N \geq 20$ і більше – критичний рівень девіантності. Аналіз отриманих результатів засвідчив, що 10 % опитаних мають *ситуативний* рівень девіантності – фрагментарний характер системи цінностей, невеликий обсяг знань про морально-етичні норми, відсутність ідеалів; незацікавленість в участі у житті класу; окремі конфлікти в учнівському середовищі; нестійкість, випадковість відхилень у поведінці; окремі прогалини в загальному розвитку (успішність задовільна); наявність акцентуацій характеру; егоїзм, неадекватно завищена або неадекватно занижена самооцінка; слабка самокритика і вимогливість до себе, рідкі прояви працелюбності і вольових зусиль у поведінці.

Стійкий рівень девіантності (5 %) – система цінностей не склалася, фрагментарність знань про норми моралі і права, ідеали мають негативне забарвлення; «несприйняття» педагогічних дій; протидія спробам залучення до громадської діяльності; егоцентричність; негативне ставлення до школи; проблеми з логікою мислення, вибудовуванням причинно-наслідкових зв'язків; виявляються 2-3 серйозні недоліки, що стійко взаємодіють між собою; акцентуації характеру призводять до дезадаптивних способів вирішення проблем; занижена самооцінка; рівень вимог до інших більше, ніж до себе; негативне ставлення до праці, необхідності вольових зусиль.

Критичний рівень девіантності (3 %) – система цінностей має аморальний

характер, знання про норми моралі і права мають обмежений характер, виявляється протидія виховним впливам; небажання брати участь у громадському житті класу; поведінка на межі правопорушення; негативне ставлення до школи, однолітків, норм моралі, праці; яскраво виражена негативна спрямованість; акцентуації характеру призводять до виникнення проблем у спілкуванні з оточуючими; неадекватна самооцінка; прогалини в розумовому, моральному, вольовому розвитку; загострена самолюбність; вимогливість до себе відсутня.

Для діагностики такого показника, як «адекватність уявлення про справедливість» учням було запропоновано написати міні-твір на тему:

«Справедливість. Як я її розумію?». У творі рекомендувалося власне обґрунтування підкріпити конкретними прикладами. Результати діагностики засвідчили, що близько 8 % учнів не розуміють сутності цієї якості, або розуміють спотворено. Близько 11 % учнів навели невдалі приклади справедливих учинків тих чи інших людей, на свій розсуд, без урахування основоположних правових норм.

Другий етап діагностики передбачав дослідження девіантності підлітків за ціннісно-орієнтаційним критерієм, що зумовило необхідність зосередити зусилля на з'ясуванні рівнів розвитку спрямованості особистості, зокрема, таких показників, як наявність або відсутність орієнтації на порушення або дотримання соціальних норм; орієнтація на соціально значущі цінності; наявність або відсутність мотивації досягнення; інтерес до громадської життєдіяльності учнівського колективу; установка на працю і навчання; наявність або відсутність моральних еталонів та ідеалів.

Діагностування ціннісно-орієнтаційної сфери учнів відбувалося за допомогою спостереження, опитування, діагностичних бесід та ін. Зауважимо, що для діагностики показників усіх критеріїв додатково застосовувався метод експертних суддів.

Методом експертних суддів (Додаток А) ми намагалися з'ясувати, наскільки розвинена у підлітків потреба дотримання соціальних норм, адже

рушійною силою життєдіяльності людини є потреби. Задоволення потреб викликає позитивні емоції. Людина, яка не має відхилень у розвитку особистості, вже в підлітковому віці добре усвідомлює зв'язок між своїми діями, задоволенням потреб та позитивними емоціями. Усвідомлюючи себе суб'єктом діяльності, підліток навчається керувати обставинами, оскільки знає, що від його дій значною мірою залежить, будуть позитивні емоції (задоволення, нагорода, похвала, радість) чи ні. За експертним оцінюванням, підлітків з чіткою орієнтацією на соціально значущі цінності, з розвиненою потребою дотримання соціальних норм виявилось 81 %.

Зовсім інша поведінка властива девіантним підліткам (19 %), як показало експертне оцінювання. Вони не усвідомлюють себе суб'єктами власної діяльності й тому вважають, що не можуть керувати обставинами свого життя, досягати позитивних емоцій завдяки виконанню суспільно значущих діянь. Однак потреба в позитивних емоціях не втрачається, підліток прагне відчувати стан задоволення, радості, але не бачить шляхів досягнення цього.

Як засвідчили експерти, 13 % підлітків зовсім не виявляють інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу, залишаючись осторонь від усіх колективних справ. 28 % учнів все ж брали участь у різних заходах, але за умови додаткового стимулювання з боку вчителів.

Діагностика особливостей розвитку мотиваційної сфери підлітків важлива ще й тому, що наше дослідження спирається на специфічні закономірності роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків, які відображають найбільш очевидні, стійкі і повторювані зв'язки, що характеризують досліджуваний процес. Одна із закономірностей передбачає взаємозв'язок і взаємозалежність процесу профілактики і включеності в нього школярів. Профілактика девіантності підлітків, її ефективність і результативність залежатимуть від того, наскільки підлітки будуть до неї включені, наскільки і як будуть мотивовані на участь у даному процесі. Спостерігається і зворотна залежність. Від особливостей організації

профілактичного процесу, його змісту та орієнтації на інтереси і потреби учнів буде залежати ступінь їх включеності і участі в профілактичній роботі.

Результати діагностування ціннісно-орієнтаційної сфери учнів засвідчили, що у підлітків, поведінка яких має ознаки девіантності, потреба в досягненні успіху загальмована (або зовсім не розвинена), їх спонукає до дії інша потреба – уникнути покарання, осуду, негативних емоцій. Таких респондентів виявилось близько 15 %. Потреба в нових враженнях у девіантних підлітків (18 %) пов'язана з соціальними девіаціями (у той час, як у групі недевіантних підлітків (81 %) з інтелектуальною активністю).

Більшість девіантних підлітків (22 %) очікують від своєї діяльності негативних емоцій, у той час, як звичайні підлітки розглядають свою діяльність як джерело позитивних емоцій. Підлітки, схильні до девіантних проявів поведінки (18 % респондентів), не тільки не передбачають результати своїх дій, але і взагалі не відчувають себе суб'єктами діяльності. У той самий час недевіантні підлітки вважають за необхідне передбачати результати своєї діяльності, аналізувати наслідки вчинків, брати на себе відповідальність за них.

Експерти дійшли висновку, що підлітки зі стійкими відхиленнями в поведінці мають систему активних і вибіркових спонукань. У цій системі завжди можна виявити, по-перше, комплекс негативних мотивів, який може домінувати у мотиваційній сфері особистості і який дає підставу дуже виразно вказати на нього, як на носія насильницьких, корисливих чи хуліганських спрямувань. Крім того, спрямованість осіб з відхиленнями в поведінці може визначатися не однаково вираженою антигромадською мотивацією: особистість здатна, поряд з порушенням громадського порядку, здійснювати корисливі, негуманні та інші протиправні дії.

Третій етап діагностики передбачав дослідження девіантності підлітків за особистісно-рефлексивним критерієм, пов'язаним з формуванням особистісних якостей деструктивного характеру, що зумовило необхідність з'ясувати рівні розвитку таких показників, як рівень самоповаги, впевненість

або невпевненість у собі; ступінь адекватності рівня домагань; зовнішній або внутрішній локус контролю; рівень сформованості навичок рефлексії, вмінь прогнозування; рівень тривожності; рівень агресивності; рівень самоконтролю і саморегуляції; схильність до ризику; рівень емоційної стійкості, егоцентризм. Діагностування особистісно-рефлексивної сфери учнів відбувалося за допомогою спостереження, опитування, діагностичних бесід. Використовувалися методика: *«Визначення самооцінки особистості»*, *«Шкала самооцінки»*, *тест-опитувальник «Самооцінка форм агресивної поведінки (Басса-Дарки)»*, *«Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності»* (за В. Бойко); *метод експертних оцінок* та ін. (Додаток А).

Наведемо приклад використання деяких методик, що використовувалися на цьому етапі експерименту.

Один з показників девіантності, а саме, ступінь адекватності рівня домагань, діагностувався методом експертних оцінок. Підліткам пропонувалося самостійно обрати творчі завдання, ситуації морально-етичного спрямування (вони були підібрані за різним рівнем складності) й розв'язати їх. Підлітки мали або лише запропонувати вихід з ситуації, або аргументувати вибір того чи іншого варіанту. Результати діагностики засвідчили, що незважаючи на невпевненість у своїх інтелектуальних здібностях, підлітки, які виявляють схильність до девіантної поведінки (18 %), проявляють завищений рівень домагань, що відображається в їхніх міркуваннях, у виборі завдань за складністю (вони намагалися справитися зі складними завданнями). Яскравим свідченням алогічності, суперечливості вибору такими підлітками лінії поведінки у складній ситуації є одночасне поєднання трьох тенденцій: завищеного рівня домагань, низької самооцінки і невпевненості в собі.

Наступним завданням для учнів було виконання тесту *«Шкала самооцінки»*. Учням пропонувався опитувальник, що містив 32 запитання. Підлітки мали висловити своє ставлення до них за допомогою п'яти варіантів відповіді: дуже часто, часто, іноді, рідко, ніколи. Кожен варіант оцінювався

певною кількістю балів: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів. Для того, щоб визначити рівень самооцінки, ми знаходили загальну суму балів.

Сума балів від 0 до 43 свідчить про високий рівень самооцінки, при якому особистість, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження інших і рідко виявляє сумніви в своїх діях. Таких підлітків виявилось 81,5 %.

Сума балів від 43 до 86 свідчить про середній рівень самооцінки (близько 10 %), при якому учень рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу прагне підлаштуватися під думку інших.

Сума балів від 86 до 128 свідчить про низьку самооцінку (близько 8 %), за якої особистість хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, завжди намагається зважати на думки інших і страждає від «комплексу неповноцінності».

Наступною діагностичною процедурою було використання методики «Визначення самооцінки особистості». Учням пропонувалася низка слів, що означають якості особистості позитивного, негативного та нейтрального змісту. З цих слів вони мали скласти перелік тих якостей, які мають бути у хорошій людини в ідеалі. Кількість слів у колонці не обмежувалася. Ці слова записувалися в колонку А. Потім з цього ряду учні мали виокремити ті якості, якими володіють самі, і записати їх до колонки а. Перелік якостей: охайність, легковажність, гордість, грубість, життєрадісність, турботливість, сором'язливість, заздрісність, злопам'ятність, відвертість, капризність, повільність, мрійливість, наполегливість, ніжність, невимушеність, нервовість, нерішучість, нестриманість, обережність, рухливість, розв'язність, розсудливість, рішучість, стриманість, терплячість, боягузтво, захопленість, впертість, поступливість та ін. Потім ми підраховували окремо суму балів в колонці А і а; записували в рядок «всього». Для визначення самооцінки суму балів у колонці а ділять на суму слів у колонці А.

Отриманий результат є показником самооцінки. Самооцінка вважається середньою (адекватною), якщо її показник знаходиться в межах 0,4 – 0,6. Якщо її показник перебільшує 0,6 – самооцінка завищена. Якщо показник менший, ніж 0,4 – самооцінка занижена. Найчисельніша група респондентів (81 %), як засвідчив тест, мала адекватну самооцінку. Аналіз результатів тесту показав, що у 19 % підлітків була занижена самооцінка.

Низька самооцінка спонукає молодих людей до ненормативної поведінки. Беручи участь в антисоціальних групах та їх діях, підлітки намагаються тим самим підвищити свій психологічний статус, знайти такі способи самоствердження, які дозволять реалізувати основні прагнення девіантної особистості: привернути до себе увагу однолітків; отримати бажаний результат; бути головним; відчувати особисту захищеність і мати можливість помститися «ворогам»; принизити іншого з метою підкреслення своєї переваги. Занижена самооцінка спонукає особистість до девіантних проявів, а девіантна поведінка впливає на зниження рівня самоповаги, тому що підліток мимоволі засвоює і поділяє негативне ставлення суспільства до своїх учинків, а тим самим – до себе.

Результати аналізу матеріалів експерименту свідчать про низький рівень усвідомлення підлітками-девіантами якостей своєї особистості, відсутність навичок самоаналізу і тим більше вміння описувати себе.

Наступною діагностичною процедурою було використання тесту-питувальника «Самооцінка форм агресивної поведінки (Басса-Дарки)». Він використовувався для діагностики рівня агресивності – специфічної форми дій підлітка, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванням сили по відношенню до іншої особи або групи осіб, яким суб'єкт прагне заподіяти шкоду. Може варіюватися за ступенем інтенсивності й формами прояву: від демонстрації неприязні та недоброзичливості – до словесних образ (агресія вербальна) і до застосування грубої сили (агресія фізична). У соціально-психологічному плані значущим є підсумовування агресивної поведінки окремих осіб,

перетворення міжособистісної агресії на міжгрупову в межах, так званих, масових явищ. Для розуміння походження конкретних проявів агресивної поведінки варто встановити її місце в загальній індивідуальній структурі і колективній діяльності – наприклад, показати, чи є агресивний акт неадекватною захисною реакцією, наслідком «афекту» або агресивна поведінка набуває самостійної мети і сенсу, стаючи особливою індивідуальною або колективною діяльністю (у випадках девіантної поведінки).

Тест-опитувальник Басса-Дарки призначений для вивчення проявів різних форм агресивної поведінки, зокрема фізичної, непрямой, вербальної агресії. Окрім цього методика дозволяє виявити дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість і відчуття провини особистості.

Результати застосування тесту-опитувальника засвідчили наявність у частини учнів (18 %) таких форм агресивної поведінки, як вербальна агресія (3 %); негативізм (11 %); образливість (7 %); підозрілість (12 %); відчуття провини (10 % опитаних підлітків), що свідчить про необхідність організації корекційної й профілактичної роботи з ними.

На цьому етапі експерименту нами також використовувався тест *«Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності»* (за В. Бойко). Окрім форм проявів агресивності та потреби в ній, ця методика дозволяє визначити і міру агресивного зараження, здатність до гальмування, способи переключення агресивності.

Отримані результати дозволили вивести «індекс агресії» з урахуванням 11 параметрів (спонтанність агресії; нездатність гальмувати агресію; невміння перемикаєти агресію на діяльність або неживі об'єкти; анонімна агресія; провокація агресії оточуючих; схильність до відбиття агресії; аутоагресія; ритуалізація агресії; задоволення від агресії; розплата за агресію), кожен з яких оцінювався окремо в інтервалі від нуля до 5 балів. За кожен відповідь, що відповідає ключу, нараховувався один бал; чим вище оцінка, тим більшим виявляється вимірюваний показник агресивності.

Відсутність або дуже низький рівень агресії зазвичай свідчить про нещирість відповідей респондента, його прагнення відповідати соціальній нормі. Такі показники зустрічалися в учнів з пониженою самокритичністю і завищеними домаганнями. Їх було віднесено, згідно з визначеними нами рівнями, до ситуативного рівня девіантності (близько 10 % підлітків).

Невисокий рівень агресії зазвичай обумовлений спонтанною агресією і пов'язаний з невмінням перемикаєти агресію на діяльність та неживі об'єкти (у цьому, можливо, немає необхідності). Цей рівень агресії, зазвичай, виражається в спонтанності, деякій анонімності й слабкій здібності до гальмування. Таких учнів було віднесено до стійкого рівня девіантності (близько 5 % підлітків).

До атрибутів, характерних для її середнього рівня, зазвичай додаються показники розплати, провокації. Дуже високий рівень агресії пов'язаний з отриманням задоволення від агресії, перейманням агресії від натовпу, провокацією агресії оточуючими. Такі відповіді учнів свідчили про критичний рівень девіантності (близько 3 % підлітків).

Дослідження вольової *саморегуляції*, під якою розуміється міра опанування особистою поведінкою в різноманітних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, бажаннями і станами, відбувалося за допомогою тесту-опитувальника (Додаток А).

Рівень розвитку вольової саморегуляції визначався в цілому й окремо за такими властивостями характеру, як наполегливість та самовладання.

Рівні вольової саморегуляції визначалися порівнянням із середніми значеннями кожної шкали. Якщо вони склали більше половини максимально можливої суми співпадінь, то цей показник відображає високий рівень розвитку загальної саморегуляції, наполегливості чи самовладання. Для шкали *B* ця величина становить 12, для шкали *H* – 8, для шкали *C* – 6.

Високий бал за шкалою *B* властивий емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним особам. Їх відрізняє спокій, упевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого

обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно втілюють власні наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю. У межових випадках у них можливе нарощування внутрішньої напруги, пов'язаної з прагненням контролювати кожен нюанс власної поведінки і з тривожністю з приводу найменшої її спонтанності. Таких респондентів було близько 80 %.

Низький бал спостерігається в підлітків чутливих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, занижений. Їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як з незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, не підкріпленою здатністю до рефлексії та самоконтролю. Таких учнів виявилось 17 %.

Необхідність ретельної діагностики рівня сформованості здатності підлітків до рефлексії викликана однією з виокремлених нами у дослідженні закономірностей, а саме: *взаємозв'язок результативності профілактичної роботи та опосередкованого характеру профілактичних заходів*. Заходи, в яких лунають заклики і гасла з частками «ні» і «не», викликають реакцію внутрішнього протесту у підлітків і бажання зробити навпаки, тому профілактика девіантної поведінки учнів підліткового віку повинна здійснюватися тільки в опосередкованій формі. У нашому дослідженні це завдання покликана вирішити робота з формування рефлексивної позиції дитини. Якщо учень зможе адекватно оцінити себе, власні дії і вчинки та оточуючих людей, існує більша імовірність того, що він вибере в складній життєвій ситуації соціально схвалюваний варіант поведінки.

Субшкала *наполегливість* характеризує силу намірів особистості – її прагнення до здійснення розпочатої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні підлітки, які активно прагнуть до виконання запланованого, їх мобілізують перешкоди на шляху до мети, не відвертають альтернативи і спокуси, головна їхня цінність – розпочата справа. Таким

учням притаманна повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку (75 %). Низькі значення за даною шкалою вказують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, що може призвести до непослідовності в поведінці. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується в таких підлітків підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм (19 %).

Субшкала *самовладання* відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за субшкалою набирають учні емоційно стійкі, які добре володіють собою в різноманітних ситуаціях.

Характерний для них внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприймання нового, непередбаченого і, як правило, поєднуються із свободою поглядів, з тенденцією до новаторства і радикалізму. Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, до переважання постійної стурбованості та втоми. На другому полюсі цієї субшкали – спонтанність, імпульсивність, які у поєднанні з вразливістю та переважанням традиційних поглядів захищають школяра від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів, сприяють незворушному настрою.

Соціальна бажаність високих показників за шкалою різноманітна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності та із стосунками з підлітками. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки. На відміну від них, низькі рівні наполегливості та самовладання почасти виконують компенсаторні функції. Вони також свідчать про порушення в розвитку властивостей особистості та в її умінні налагоджувати стосунки з іншими, а також адекватно реагувати на ті чи інші ситуації.

За цим тестом ми отримали такі результати: достатній рівень самовладання продемонстрували близько половини підлітків (55 %); середній

– близько 30 %: низький – близько 14 % опитаних.

Здобувши інформацію про усвідомлювані особливості саморегуляції підлітків, ми розробили для кожного девіантного підлітка індивідуальну програму вдосконалення, відзначивши ті властивості, що в першу чергу потребують розвитку або корекції.

Четвертий етап діагностики передбачав дослідження девіантності учнів за поведінковим критерієм, пов'язаним зі способами самоствердження особистості девіантного підлітка, що зумовило необхідність з'ясувати рівні розвитку таких показників, як дотримання або ігнорування педагогічних вимог; визнання або невизнання авторитетів; демонстративність поведінки; рівень організованості; особливості поведінки в стресових ситуаціях; брехливість або правдивість, готовність або неготовність до вольових зусиль.

Діагностування поведінкової сфери учнів відбувалося за допомогою спостереження, опитування, методу експертних оцінок. Експертами були вчителі експериментальних шкіл, зазвичай, класні керівники (20 осіб, за кількістю класів, що брали участь в експерименті). Для експертизи за кожним показником, описаним у підрозділі 2.1., були розроблені запитання, що розкривають показники ознаки. Адекватність оцінки забезпечувалася попереднім обговоренням всіма вчителями-експертами основних критеріїв оцінки. У дослідженні використовувалася трибальна шкала оцінювання. Кожній ознаці відповідав якісно описаний бал (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Шкала оцінювання показників девіантності підлітків

Ступінь вияву ознаки	Бали
Ознака девіантності чітко (або часто) виявляється	3
Ознака девіантності виявляється незначно чи рідко	2
Ознака виявляється слабо чи не виявляється	1

Показник сформованості кожного критерію девіантності підлітків було

визначено як суму набраних балів за відповідний блок питань (для діагностики кожного з показників).

Результати експертного оцінювання засвідчили, що в основному дотримувалися педагогічних вимог, визнавали авторитети, демонстрували достатній рівень організованості, адекватно поводити себе в стресових ситуаціях, характеризувалися правдивістю, готовністю до вольових зусиль близько 79 % учнів, а були схильні до ігнорування педагогічних вимог, невизнання авторитетів; демонстративності поведінки; демонстрували низький рівень організованості, неадекватну поведінку в стресових ситуаціях; брехливість, неготовність до вольових зусиль – 20 %;

Попередні результати початкової діагностики показано в таблиці 2.2. Зазначимо, що в одній з експериментальних шкіл з 49-и підлітків 5-7 класів виявилось 39 осіб, яких ми за результатами діагностики визначили як «недевіантні» учні. Це 81,9 %. З девіантною поведінкою виявилось 88 учнів, що складає 18,1 % від загальної кількості респондентів. В іншій школі з 492-х підлітків 5-7 класів зафіксовано 401 «недевіантний» учень. З девіантною поведінкою було виявлено 91 учня, що складає 18,5 % від загальної кількості. В таблиці 2.2 показано результати діагностики девіантності підлітків експериментальної й контрольної груп, загальне співвідношення девіантних і недевіантних підлітків у ЕГ і КГ.

Таблиця 2.2

Результати початкової діагностики підлітків стосовно їхньої девіантності

Груп и	Кількість	Недевіантні учні		Девіантні учні	
	N	n	%	n	%
ЕГ	49	39	81,9	8	18,1
КГ	49	40	81,5	9	18,5

Як видно з таблиці 2.2, в обох школах, що брали участь в експерименті, виявилось приблизно однакове число підлітків з девіантною поведінкою. Це дає підстави використовувати їх у подальших дослідженнях як контрольну й

експериментальну групи. Узагальнені кількісні результати діагностики рівня сформованості девіантності підлітків представлено на рис. 2.1.

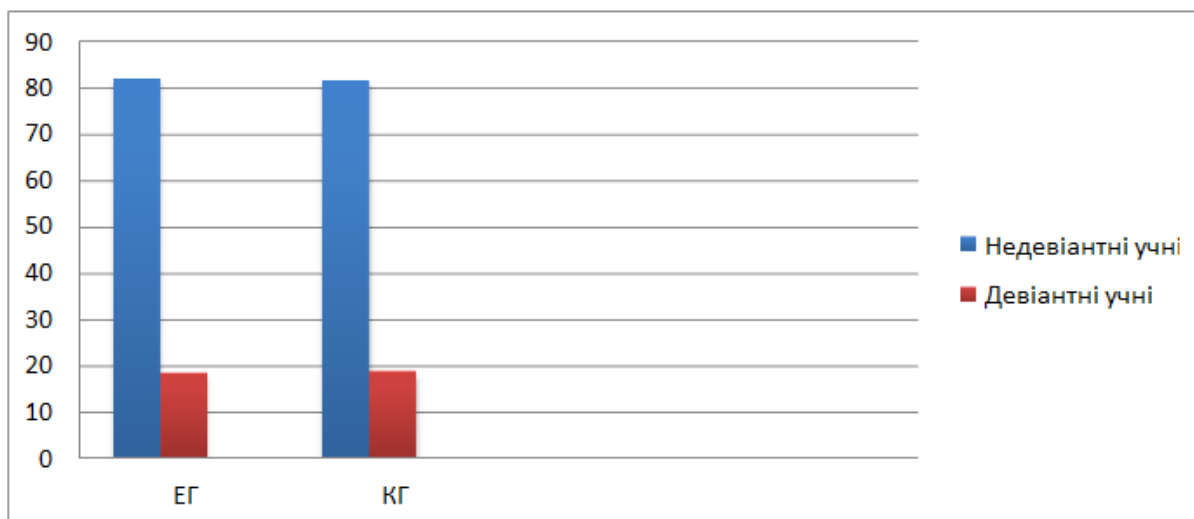

Рис. 2.1. Узагальнені результати діагностики рівня сформованості девіантності підлітків

Але оскільки, як описано в попередніх підрозділах, рівень девіантності є також різний, зупинимося детальніше на характеристиці власне девіантних підлітків з обох груп, експериментальної і контрольної. Продемонструємо детальніше отримані результати їхньої попередньої діагностики. Для цього умовно приймемо за 100 % 97 учнів.

Зазначимо, що кількісні та якісні результати діагностичного обстеження респондентів обох груп за всіма критеріями девіантності є максимально наближеними до середніх даних, отриманих нами на констатувальному етапі експерименту.

У результаті проведеної діагностики виявилось, що 4 учнів ЕГ (10,1 %) та 5 з КГ (10,4 %) мають ситуативний рівень девіантності. Учні з *ситуативним рівнем девіантності*, з нестійкою негативною спрямованістю відрізняються наявністю позитивних і негативних потреб. Однак у змісті спрямованості все ж є деяка перевага негативних мотивів, інтересів, ціннісних орієнтацій.

Тобто, будучи здатними на позитивні вчинки, вони, тим не менш, в альтернативній ситуації швидше скоюють негативні дії. Особливо там, де їх провокують, а нерідко і змушують це робити. Наявність негативних звичок виступає серйозною перешкодою для особистості на шляху морально-правового виправлення. Досвід антигромадської поведінки таких підлітків у порівнянні з досвідом більш занедбаних неповнолітніх менш глибокий і різноманітний, оскільки не пройшов тривалий шлях розвитку. Підлітки з нестійкою морально-правовою спрямованістю, як правило, не мають принципової життєвої позиції і можуть легко потрапляти під вплив негативно спрямованих приятелів. Позначається відсутність морально-правового імунітету особистості. Саме ця категорія підлітків може бути піддана успішній педагогічній профілактиці.

Проведена діагностика виявила, що 25 учнів ЕГ (5,1 %) та 26 учнів з КГ (5,3 %) мають стійкий рівень девіантності. До групи учнів зі *стійким рівнем девіантності* належать неповнолітні, аморальна спрямованість яких, порівняно з представниками першої типологічної групи, виражена значно сильніше. Їх асоціальний досвід поведінки ще не трансформовано в стійку негативну систему, але він все ж значний і тому небезпечний. У ньому вже закладені негативні утворення, які мають достатньо сильний психорегулюючий вплив на особистість. Думки, судження, оцінки неформальної групи виступають для таких підлітків істотно значущим фактором. Виявляючи недисциплінованість, вони найчастіше виконують у мікрогрупі роль рядового порушника встановлених правил. Разом з тим, вони ніби підходять до тієї межі, за якою здатні очолити негативно спрямоване підліткове об'єднання, стати в ньому неформальним лідером. Для таких учнів необхідна інтенсивна психолого-педагогічна корекція негативних утворень. Також до цієї групи були віднесені підлітки з високою стійкою негативною спрямованістю, яких відрізняє яскраво виражена мотивація негативних дій. Їхні потреби в переважній більшості глибоко порочні. Життєвий досвід об'єднаний у певну систему соціально неадекватних понять

і поведінкових звичок. Неповнолітній з цієї категорії нетерпимий до колективної думки, схильний стати ватажком у мікрооточенні з негативними відносинами. Морально-правове перевиховання таких підлітків пов'язане з великими труднощами і потребує високої майстерності і різноманітних способів виховно-профілактичного та корекційного впливу.

У результаті проведеної діагностики виявилось, що 14 учнів ЕГ (2,9 %) та 14 з КГ (2,8 %) мають критичний рівень девіантності. До групи учнів з *критичним рівнем девіантності* було віднесено підлітків, які схильні до повторних правопорушень. Дана обставина свідчить про те, що їх спрямованість у своєму деструктивному розвитку сягає гранично небезпечної вираженості.

Визначною ознакою підлітків цієї типологічної групи є наявність стійкої, відкрито вираженої спрямованості до девіантних рецидивів у поєднанні з невисоким рівнем саморегуляції поведінки. Для них притаманні неадекватний рівень домагань і неадекватна самооцінка. Вони менш хитрі й адаптивні в поведінці. Ставлення цих підлітків до самих себе, до оточуючих людей, до діяльності легко визначається без спеціальних методів і прийомів. Часто повторювані проступки (грубість, зарозумілість, ігнорування думки дорослих і своїх однолітків) наочно свідчать про їх життєве кредо. Вони легко і часом прямолінійно включаються в боротьбу за завоювання лідерства: прагнуть місця ватажка в мікрогрупі і їм нерідко вдається це зробити. Разом з тим, їм достатньо часто доводиться виступати в ролі підлеглих підлітків з п'ятої типологічної групи, характеристику яких буде наведено нижче. Вони нерідко виступають своєю «ширмою» для останніх, які, фактично здійснюючи керівництво аморальними і протиправними вчинками таких підлітків, самі залишаються в тіні і ніби надають їм уявну можливість виступати лідерами. Представники четвертої типологічної групи можуть мати невисокий соціометричний статус серед рецидивно спрямованих підлітків, оскільки виступають у ролі виконавців волі більш інтелектуально розвинених, хитріших девіантів. Соціальна занедбаність таких підлітків,

суперечливість характерів, трансформувались в особливо важку форму, обумовлює необхідність конкретної програми корекційно-виховної роботи та застосування інтенсивних методів правового впливу на особистість.

Однією з ознак цієї групи може бути стійке латентно виражене прагнення до повторних правопорушень, що має особливу соціальну небезпеку. Представники цієї групи відрізняються високим рівнем саморегуляції поведінки. Вони досить добре знають ступінь своєї авторитетності як у неформальній, так і формальній системі відносин, рівень розвитку своїх інтелектуальних і вольових здібностей, навичок і вмінь. У результаті ці підлітки, які спонукаються яким-небудь аморальним інтересом, обирають оптимальний шлях його реалізації. Виявити справжні наміри цих неповнолітніх, як і попередити їх на стадії задуму, досить складно, оскільки такі підлітки хитрі, адаптивні, недовірливі, воліють свої наміри здійснювати раптово. В зв'язку з цим, знаходження засобів виховно-профілактичного впливу на таких важковиховуваних ускладнене. Міри попередження девіантної поведінки таких підлітків виявляються екстенсивними. Іноді вони застосовуються з істотним запізненням, що обумовлює закріплення аморальної і протиправної мотивації в поведінці особистості, яка, в кінцевому рахунку, і призводить її до вчинення систематичних правопорушень. Для таких учнів необхідна система методів правового впливу і покарання.

В таблиці 2.3 показано результати діагностики (методи діагностики описано вище) девіантності підлітків експериментальної й контрольної груп за пізнавально-інформаційним критерієм за визначеними нами рівнями девіантності: ситуативним, стійким та критичним.

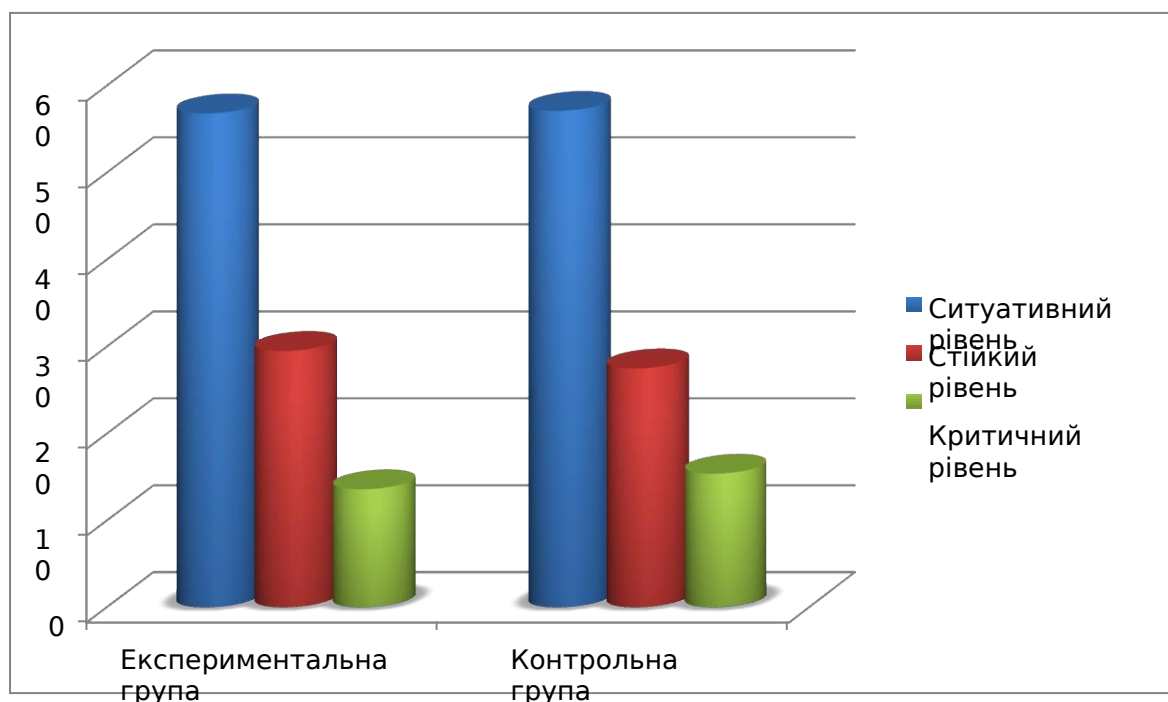
Таблиця 2.3

Результати початкової діагностики девіантності підлітків ЕГ та КГ за пізнавально-інформаційним критерієм

Рівні		Ситуативний		Стійкий		Критичний	
	п	N	%	N	%	п	%

ЕГ	88	50	56,8	26	29,5	12	13,6
КГ	91	52	57,1	25	27,5	14	15,4

Як видно з таблиці, до експерименту найбільше підлітків мають ситуативний рівень девіантності за пізнавально-інформаційним критерієм. Це 50 осіб з ЕГ і 52 особи з КГ (56,8 % з ЕГ і 57,1 % з КГ). Стійкий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 26 учнів ЕГ (29,5 %) і 25 з КГ (27,5 %). Критичний рівень девіантності мають 12 учнів ЕГ (13,6 %) та 14 – КГ (15,4 %). Отримані дані свідчать про необхідність формування у підлітків знань про норми моралі і права, а саме, знань про основні моральні категорії, основоположні правові норми, права і обов'язки учня загальноосвітньої школи; розуміння необхідності правової поведінки, адекватного уявлення про справедливість. Кількісні результати діагностики девіантності підлітків за пізнавально-інформаційним критерієм представлено на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Результати діагностики рівня сформованості девіантності підлітків за пізнавально-інформаційним критерієм

В таблиці 2.4 показано результати діагностики девіантності підлітків експериментальної й контрольної груп за ціннісно-орієнтаційним критерієм за визначеними нами рівнями девіантності: ситуативним, стійким та

критичним.

Таблиця 2.4

Результати початкової діагностики девіантності підлітків ЕГ та КГ за ціннісно-орієнтаційним критерієм

	Рівні	Ситуативний		Стійкий		Критичний	
	n	N	%	N	%	n	%
ЕГ	88	51	57,9	24	27,3	13	14,8
КГ	91	53	58,2	27	29,7	11	12,1

Як видно з таблиці, до експерименту найбільше підлітків мають ситуативний рівень девіантності за ціннісно-орієнтаційним критерієм. Це 51 особа з ЕГ і 53 особи з КГ (57,9 % з ЕГ і 58,2 % з КГ). Стійкий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 24 учнів ЕГ (27,3 %) і 27 з КГ (29,7 %). Критичний рівень девіантності мають 13 учнів ЕГ (14,8 %) та 11 – КГ (12,1%). Результати початкової діагностики свідчать про недостатній рівень розвитку спрямованості значної частини підлітків, зокрема, таких показників, як наявність або відсутність орієнтації на порушення або дотримання соціальних норм; орієнтації на соціально значущі цінності; наявність або відсутність мотивації досягнення; інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу; установки на працю і навчання; моральних еталонів та ідеалів. Кількісні результати діагностики девіантності підлітків за ціннісно-орієнтаційним критерієм представлено на рис. 2.3.

В таблиці 2.5 показано результати діагностики девіантності підлітків експериментальної й контрольної груп за особистісно-рефлексивним критерієм за визначеними нами рівнями деіантності: ситуативним, стійким та критичним. Як бачимо, до експерименту найбільше підлітків з обох груп мають ситуативний рівень девіантності за особистісно-рефлексивним критерієм. Це 49 осіб з ЕГ і 52 особи з КГ (55,7 % і 57,1 %, відповідно). Стійкий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 26 учнів ЕГ (29,5 %) і 27 з

КГ (29,7 %). Критичний рівень девіантності мають 13 учнів ЕГ (14,8 %) та 12 учнів КГ (13,2 %).

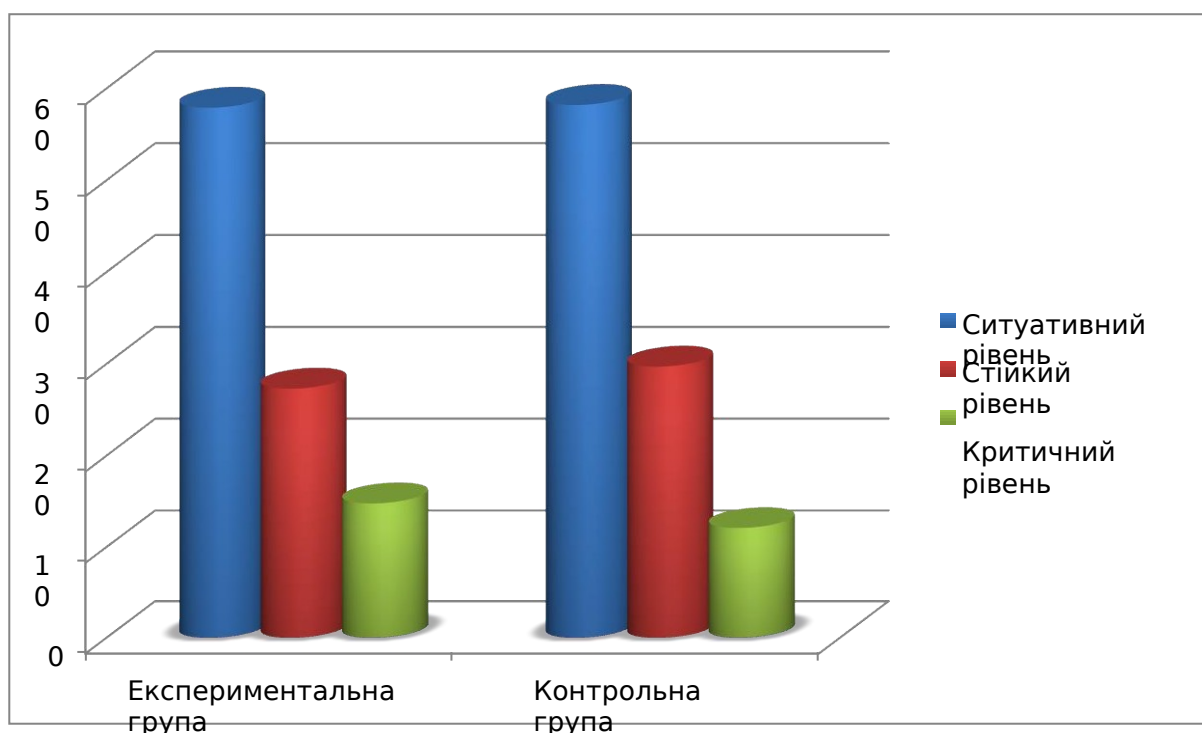

Рис. 2.3. Результати діагностики рівня сформованості девіантності підлітків за ціннісно-орієнтаційним критерієм

Таблиця 2.5

Результати початкової діагностики девіантності підлітків ЕГ та КГ за особистісно-рефлексивним критерієм

Рівні	n	Ситуативний		Стійкий		Критичний	
		N	%	N	%	n	%
ЕГ	88	49	55,7	26	29,5	13	14,8
КГ	91	52	57,1	27	29,7	12	13,2

Результати попередньої діагностики засвідчили недостатній рівень самоповаги у значної частини підлітків, впевненості у собі; недостатній ступінь адекватності рівня домагань; низький рівень сформованості навичок рефлексії, вмінь прогнозування; високий рівень тривожності; підвищений рівень агресивності; недостатній рівень самоконтролю і саморегуляції; схильність до ризику; низький рівень емоційної стійкості, егоцентризм. Тому

під час організації профілактичної роботи в школі важливим є розумне поєднання заохочення і покарання підлітка; використання словесних оцінок при аналізі досягнутих ним результатів; адекватність в оцінках підлітків з боку вчителів і однолітків. Вважаємо, що при цьому на практиці необхідно дотримуватися таких правил: своєчасно відстежувати та регулярно оцінювати досягнуті учнем результати; колективно обговорювати результати спільної діяльності в класі; допомагати розумінню підлітком значущості своїх дій і вчинків для оточуючих тощо.

Кількісні результати діагностики девіантності підлітків за особистісно-рефлексивним критерієм представлено на рис. 2.4.

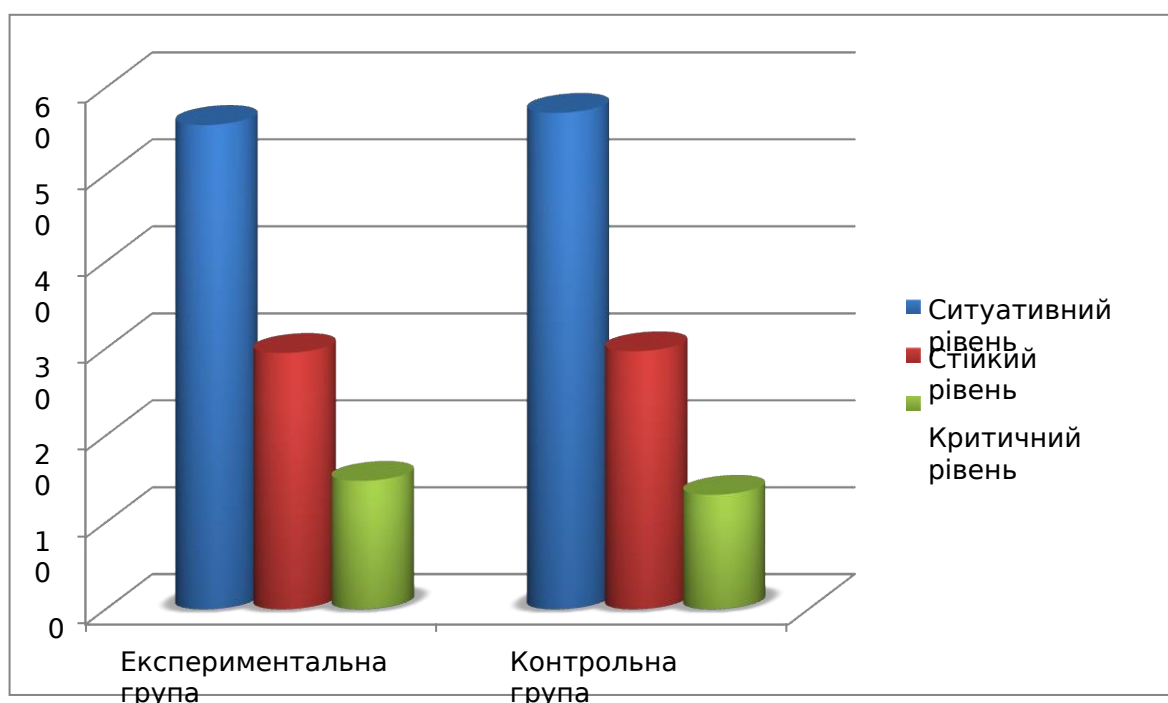

Рис. 2.4. Результати діагностики рівня сформованості девіантності підлітків за особистісно-рефлексивним критерієм

В таблиці 2.6 показано результати діагностики девіантності підлітків експериментальної й контрольної груп за поведінковим критерієм за визначеними нами рівнями девіантності: ситуативним, стійким та критичним. Як бачимо, до експерименту найбільше підлітків з обох груп мають ситуативний рівень девіантності за поведінковим критерієм. Це 46 осіб з ЕГ і 47 осіб з КГ (52,3 % і 51,6 %, відповідно).

Стійкий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 24 учнів ЕГ (27,3 %) і 25 з КГ (27,5 %). Критичний рівень девіантності мають 18 учнів ЕГ (20,4 %) та 19 учнів КГ (20,9 %). Результати попередньої діагностики засвідчили ігнорування більшістю підлітків ЕГ та КГ педагогічних вимог; невизнання авторитетів; демонстративність поведінки; низький рівень організованості; неадекватність поведінки в стресових ситуаціях; неготовність до вольових зусиль.

Таблиця 2.6

Результати початкової діагностики девіантності підлітків ЕГ та КГ за поведінковим критерієм

Рівні		Ситуативний		Стійкий		Критичний	
	п	N	%	N	%	п	%
ЕГ	88	46	52,3	24	27,3	18	20,4
КГ	91	47	51,6	25	27,5	19	20,9

Зазначимо, що після проведення тесту «Здатність до самоорганізації», були отримані такі результати: ствердно відповіли на твердження «Неефективно використовую власний час» 70 учнів ЕГ (79,5 %) і 75 з КГ (82,4 %); «Постійно перенапружуюсь» 67 учнів ЕГ (76,1 %) і 56 з КГ (61,5 %); «Не дуже високо оцінюю себе» 81 учень ЕГ (92 %) і 77 з КГ (84,6 %); й негативно на твердження «Уникаю стресів» 24 учні ЕГ (27,3 %) і 25 з КГ (27,5 %); «Вірю у свої творчі здібності» 31 учень ЕГ (35,2 %) і 39 з КГ (42,8 %) та ін. В результаті про низький рівень організованості свідчили, за результатами цього тесту, відповіді 80 учнів ЕГ (90,9 %) і 81 з КГ (89 %); про середній – 6 учнів ЕГ (6,8 %) і 9 з КГ (9,9 %); про високий – 2 учнів ЕГ (2,3 %) і 1 з КГ (1,1 %).

Кількісні результати діагностики підлітків за поведінковим критерієм представлено на рис. 2.5.

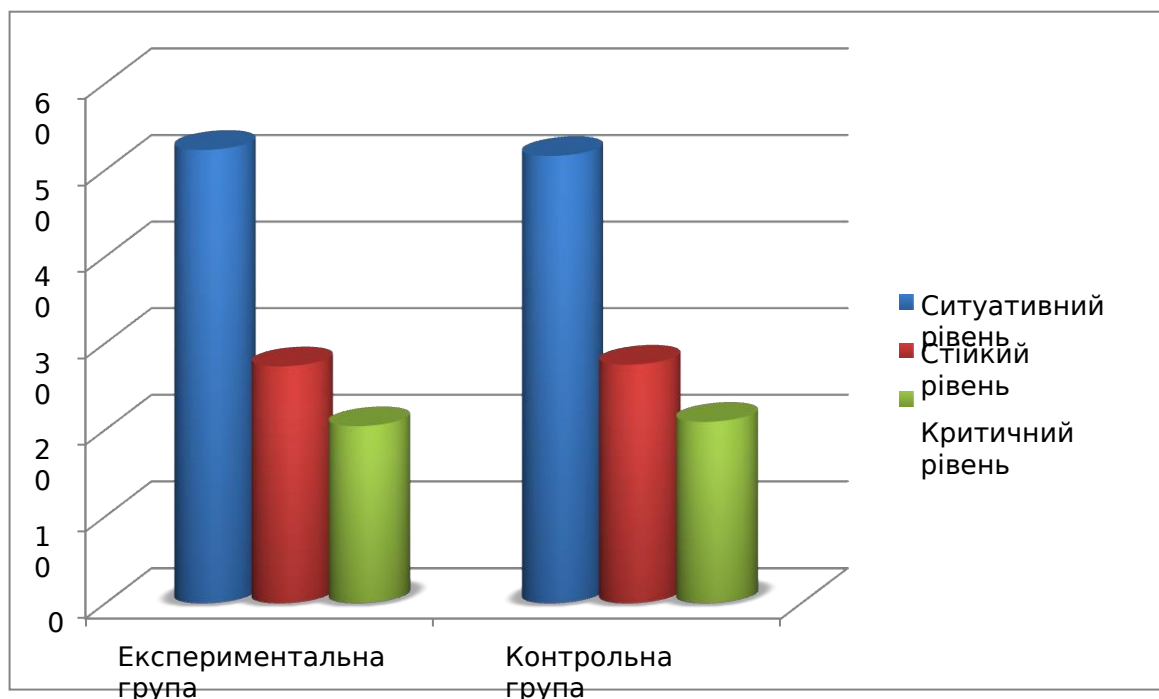

Рис. 2.5. Результати діагностики рівня сформованості девіантності підлітків за поведінковим критерієм

Узагальнений розподіл (за сумою чотирьох критеріїв) за рівнями девіантних підлітків експериментальної та контрольної груп до експерименту показано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Результати діагностики (за сумою чотирьох критеріїв) девіантних підлітків експериментальної та контрольної груп до експерименту

Рівні	п	Ситуативний		Стійкий		Критичний	
		N	%	N	%	п	%
ЕГ	88	49	55,7	25	28,4	14	15,9
КГ	91	51	56	26	28,6	14	15,4

Як видно з таблиці 2.7, до експерименту найбільше підлітків з обох груп мають ситуативний рівень девіантності за сумою чотирьох критеріїв. Таких учнів виявилось 49 осіб в ЕГ і 51 особа в КГ (55,7 % і 56 %, відповідно). Стійкий рівень девіантної поведінки зафіксовано у 25 учнів ЕГ (28,4 %) і 26 з КГ (28,6 %). Про критичний рівень девіантності свідчили результати

діагностики 14 учнів ЕГ (15,9 %) та 14 учнів КГ (15,4 %).

Варто зауважити, що в ході проведеного констатувального етапу дослідження нами виокремлено причини, що гальмують усунення впливу десоціалізуючих чинників на активізацію виховного потенціалу середовища загальноосвітньої школи, з-поміж яких визначаємо: ті, що пов'язані з відсутністю єдиного координуючого центру забезпечення профілактики девіантної поведінки школярів; пов'язані з тим, що на рівнях конкретних інститутів виховання не здійснюється профілактика як попередження тих чи інших процесів, явищ, пов'язаних з девіантними проявами у дітей, а проводиться робота за фактом, що відбувся; до причин психолого-педагогічного характеру варто віднести низький рівень підготовленості фахівців-освітян до організації профілактики девіантної поведінки школярів.

Це свідчить про необхідність здійснення педагогічних впливів щодо розширення знань підлітків про основні моральні категорії, основоположні правові норми, права і обов'язки учня загальноосвітньої школи; розвитку інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу, установки на працю і навчання; формування моральних еталонів та ідеалів; підвищення рівня самоповаги, впевненості у собі учнів, ступеня адекватності рівня домагань, набуття навичок рефлексії, відповідного рівня самоконтролю і само-регуляції, рівня емоційної стійкості; розвитку вмінь прогнозування тощо.

Результат, отриманий під час проведення констатувального етапу педагогічного експерименту, свідчить про необхідність обґрунтування й впровадження в практику педагогічних умов і спеціальних методів, спрямованих на корекцію й профілактику девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. При цьому варто враховувати, що особистісна схильність до девіантної поведінки формується поступово і саме своєчасна профілактика девіантних проявів дозволить запобігти спотворенню розвитку особистості підлітка.

2.2 Обґрунтування форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків

Сучасна криза, що охопила все світове співтовариство, характеризується такими спільними для різних країн рисами, як посилення соціального відчуження серед молоді, зростаюче поширення в дитячому середовищі саморуйнівної поведінки, що зумовлює зростання злочинності, проституції, наркоманії, алкоголізму та інших негативних явищ. Першочерговим завданням стає оптимізація процесу соціалізації дітей, їх адаптації до різних суспільних, освітніх та виховних інститутів. Така ситуація вимагає від суспільства, конкретної соціальної служби, соціальних педагогів пошуку і впровадження ефективних технологій роботи з дезадаптованими дітьми, підлітками і молоддю, зокрема різних форм і методів профілактичної спрямованості.

На основі узагальнення наукових праць [9; 12; 19; 20; 22; 28]можемо констатувати, що вибір форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків буде залежати від певних характеристик особистості дитини:

– «вразливі» – підлітки з високим рівнем тривожності та дезадаптації, котрі є основними чинниками їх девіантної поведінки.

– «конфліктні» – підлітки з низьким рівнем комунікативних здібностей, високим рівнем конфліктності

– «самовпевнені» – підлітки, для яких характерна завищена самооцінка, висока схильність до ризику.

З огляду на вище зазначену характеристику в науковій літературі виділяють наступні профілактичні форми й методи: форми і методи первинної профілактики: методи діагностики девіантної поведінки (тести; анкетування; метод вивчення документів з особистої справи підлітка; бесіда; спостереження); форми й методи непрямого профілактичного впливу

(психологічний тренінг; тренінг комунікативних умінь; тренінг формування впевненості в собі та вміння виходу зі стресових ситуацій; тренінг профілактики девіантної поведінки з основами правових знань підлітків).
Форми й методи вторинної профілактики: методи превентивного виховання (створення ситуації психологічного комфорту; установлення довірливих відносин з підлітком; формування у підлітків позитивної самооцінки; розробка правильних навичок спілкування і поведінки; формування пізнавальних інтересів тощо) й прямого (бесіди із запрошеними на виховні години працівниками медичних, соціально-реабілітаційних, правоохоронних закладів, педагогами-валеологами, соціальними педагогами; конкурси плакатів і стіннівок), і непрямого профілактичного впливу (соціально-психологічні тренінги з профілактики девіантної поведінки; рольові ігри; дискусії в класі).
Форми й методи третинної профілактики: методи корекції девіантної поведінки (методи руйнування негативного типу характеру – метод «вибуху» і метод реконструкції характеру; метод перебудови мотиваційної сфери та самосвідомості; переконання; перебудови життєвого досвіду: обмеження; перенавчання; переключення; регламентації способу життя; попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки; змагання; індивідуальна робота; зустрічі підлітків «групи ризику» із психологом) та реабілітація девіантних підлітків (методи поведінкової (практичної) корекції, «Групова психотерапія підлітків девіантної поведінки», методикогнітивної терапії, технологія переосмислення проблемної ситуації, методи гештальттерапії тощо) [32, с. 14].

Також в працях А. Нагорної, В. Беспалько виокремлено ряд специфічних методів профілактичної роботи, зокрема до них відносяться: профілактична консультативна бесіда; міні-лекція; анкетування; системне спостереження; рольові ігри; профілактичні тренінги; соціальна реклама; відеолекторії; метод підтримки та стимулювання нових навичок, моделей поведінки; метод завчасної нейтралізації конфліктної ситуації; метод профілактичного втручання; дискусійні клуби [33, с. 61-62].

До інноваційних методів попередження девіантної поведінки О. Яремко відносить педагогічні дискусії, конкурси, диспути, соціально-комунікативні тренінги, тренінги особистісного зростання, ситуаційні вправи, рольові і ділові ігри, дебати, мозкові штурми, використання психомалюнку: «Дерево», «Моя сім'я», «Неіснуюча тварина», «Мій дім», «Мої друзі» тощо [56, с. 82].

В ході дослідження встановлено, що диференціацію змісту, методів, форм соціально-педагогічної профілактичної роботи з підлітками девіантної поведінки соціальному педагогу необхідно здійснювати враховуючи такі класифікаційні ознаки: організаційно-педагогічні (типологія обумовлює місце проведення профілактичної роботи, умови й осіб, які будуть її проводити); соціально-педагогічні (типологія базується на визначенні спрямованості особистості, оскільки в ній проявляються мотиви людини, внутрішні стимули її дій); психолого-педагогічні (типологія відображає конкретні соціально-педагогічні завдання, зокрема, нормалізацією характерологічних особливостей). Ефективність профілактичних заходів визначається наявністю таких умов:

- спрямованість на викорінення джерел дискомфорту як в самій дитині,

так і в соціальному й природному середовищі та одночасно на створення умов для набуття неповнолітньою дитиною необхідного досвіду для розв'язання проблем, які постійно виникають;

- озброєння дитини новими навичками, які допомагають досягти поставлених цілей чи зберегти здоров'я;

- розв'язання ще не виниклих проблем, запобігання їх виникненню.

Отже, у ході дослідження встановлено, що для мінімізації або усунення тих чи інших проявів девіацій у підлітків необхідно не лише застосування визначених форм і методів (тематичні дні, інтерактивні заняття, соціально-психологічні, просвітницькі тренінги, медіація тощо), а й: по-перше, проводити профілактику одночасно всіх видів девіантної поведінки, які є

актуальними у підлітковому середовищі; по-друге, об'єднати у профілактичному напрямку зусилля педагогів, батьків і громадськості. З урахуванням того, що саме школа має всі можливості для об'єднання цих зусиль, вона повинна відігравати координуючу роль в організації процесу соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків.

2.3 Методичні рекомендації з реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків

Основними принципами реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків можна вважати: опора на потенційні можливості дитини; принцип активізації свідомості й життєвого досвіду особистості; принцип безпеки навчання і створення сприятливої атмосфери навчання; принцип випереджаючого навчання та інші.

Усі окреслені форми, методи, засоби та умови можуть бути покладені в основу побудови профілактичних програм, зокрема:

- робота з учителями може бути реалізована у межах навчально-виховного процесу на заняття з актуальних проблем профілактики девіантної поведінки; організації психологічних практикумів «Особливості освіти та виховання підлітків з девіантною поведінкою», «Конфлікти між учителями й підлітками. Методи їх подолання»; проведенні інструктажу та організації консультування класних керівників;
- робота з батьками може передбачати безпосередньо прямий профілактичний вплив і полягати в організації серій повідомлень і лекцій на теми: «Особливості вікової психології підлітків», «Види, причини та способи профілактики девіантної поведінки підлітків у родині»;
- робота з самими підлітками: первинна профілактика; вторинна

профілактика; третинна профілактика. У межах цих етапів профілактична робота з підлітками може бути здійснена за такими напрямками: профілактика та корекція моральної недосконалості підлітків; ніотинової залежності; алкогольної залежності; наркозалежності; залежності від азартних ігор та Інтернет-залежності; підліткової агресії; противопрвної поведінки; сексуальних девіацій; суїцидальної поведінки.

Дослідження проблеми перевиховання дітей, схильних до девіантної поведінки, показує, що її розв'язання залежить від таких умов:

- знання типологічних особливостей дитячих девіацій поведінки;
- вміння виявити та використати позитивні якості неповнолітнього, взаємини та систему виховання в його сім'ї, вплив громадської думки на нього;
- налагодження доброзичливих стосунків учня-правопорушника з батьками, вчителями, однолітками;
- залучення дітей до самовиховання, вдосконалення своєї особистості;
- озброєння педагогів, батьків, представників громадськості методами і прийомами перевиховання, вміннями коригувати їх в конкретній життєвій ситуації;

Висновки до другого розділу

Для зниження рівня проявів девіацій у підлітків необхідно не лише застосування визначених форм і методів (тематичні дні, інтерактивні заняття, соціально-психологічні, просвітницькі тренінги, медіація тощо), а й: по-перше, проводити профілактику одночасно всіх видів девіантної поведінки, які є актуальними у підлітковому середовищі; по-друге, об'єднати у профілактичному напрямку зусилля педагогів, батьків і громадськості. Ефективність профілактичних заходів визначається наявністю таких умов: спрямованість на викорінення джерел дискомфорту як в самій дитині, так і в соціальному й природному середовищі та одночасно на створення умов для набуття неповнолітньою дитиною необхідного досвіду для розв'язання проблем, які постійно виникають; озброєння дитини новими навичками, які допомагають досягти поставлених цілей чи зберегти здоров'я; розв'язання ще не виниклих проблем, запобігання їх виникненню.

У процесі реалізації програм соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків соціальним педагогам необхідно будувати взаємодію з дітьми, спираючись на низку принципів і умов організації взаємодії: опора на потенційні можливості дитини; принцип активізації свідомості й життєвого досвіду особистості; принцип безпеки навчання і створення сприятливої атмосфери навчання; принцип випереджаючого навчання.

Аналіз і узагальнення наукових підходів до визначення критеріїв девіантної поведінки підлітків дає підстави виокремити такі її чотири основні критерії:

- 1) пізнавально-інформаційний, пов'язаний з набуттям знань про норми моралі і права;
- 2) ціннісно-орієнтаційний, пов'язаний з формулюванням спрямованості особистості;
- 3) особистісно-рефлексивний, пов'язаний з формуванням особистісних якостей деструктивного характеру;

4) поведінковий, пов'язаний зі способами самоствердження особистості девіантного підлітка.

Мета експериментального дослідження вирішувалась завдяки використанню таких методів педагогічної діагностики та діагностичного інструментарію: спостереження, діагностична бесіда, анкетування («Анкета на виявлення учнів із девіантною поведінкою», «Анкета для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі і права», «Анкета на виявлення ставлення учнів до школи» та ін.), тестування («Визначення самооцінки особистості», «Шкала самооцінки», тест-опитувальник «Самооцінка форм агресивної поведінки (Басса-Дарки)», «Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності» (за В.Бойко), методу експертних оцінок.

Результати експерименту, спрямованого на діагностику девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, дозволяють стверджувати, що загальна кількість девіантних підлітків становить близько 18 %.

Проведене діагностичне дослідження дозволило виявити, що загальний стан девіантності цих 18 % підлітків знаходиться переважно на ситуативному та стійкому рівнях (відповідно у 10 % і 5 % учнів), і у частини учнів, що не перевищує 3 %, – на критичному рівні. Основними причинами цього є недостатня увага в соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи до проблеми профілактики девіантної поведінки підлітків.

ВИСНОВКИ

1. *З'ясовано особливості та причини формування девіантної поведінки підлітків.*

Девіантна поведінка завдає шкоди самій людині, оточенню та суспільству загалом. Тому особливої актуальності набуває пошук нових форм і методів роботи з її превенції. У виникненні соціальних відхилень важливу роль виконує проблемна ситуація, коли індивід із різних причин не може її вирішити. Особливо напружена проблемна ситуація виникає унаслідок конфлікту. Так, понад 40% самогубств трапляються через сімейні негаразди і конфлікти. Понад 50% смертей від нещасних випадків, травм, отруєнь, більшість убивств, значний відсоток самогубств пов'язано з надмірним уживанням алкоголю. Тенденція скорочення середньої тривалості життя (для чоловіків тепер – 57,4 року), безпосередньо залежить від рівня алкоголізації населення. На порушення соціальних норм активно впливають об'єктивні умови залежності особистості, від зовнішніх обставин і якості соціалізації, тобто від глибини її «окультурення». Певною мірою це можна простежити на структурі девіантної поведінки, в якій є чотири основні ланки: проблемна (конфліктна) ситуація, ціннісно-нормативне регулювання, ухвалення рішення, здійснення вчинку. Девіантна поведінка порушує сформований порядок і передбачуваність поведінки. Важливим наслідком соціальних відхилень можуть бути серйозні порушення або корінні зміни соціальної системи, соціальних взаємин і соціальних норм. Сьогодні масштаби девіантної поведінки в нашій країні набирають дедалі більшого розмаху і впливають на стабільність соціальної структури. Це вимагає залучення до її осмислення не тільки вузького кола вчених, а й представників державних організацій і установ, пов'язаних із функціонуванням соціального контролю, суспільних рухів.

Також нами було звернуто увагу лише на деякі причини, що схиляють підлітка до девіантної поведінки. Характеризуючи різні фактори, які є причиною формування у підлітків девіантної поведінки, ми можемо

спостерігати, що кожна зі згадуваних причин варіює в різних напрямках і теоріях. Серед основних факторів впливу на відхилення підлітків від соціально встановлених норм поведінки учені виокремлюють: індивідуальні особливості особистості; зовнішні фактори впливу; зростання агресивності підлітків. Вони призводять до виникнення девіантної поведінки.

Однак, всі ці й багато інших причин об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують підлітковий вік, що визначається численними соматичними, психічними й соціальними змінами. Подальший аналіз перелічених нами та низки інших причин і визначає перспективи подальшого розроблення цієї проблеми.

2. Проаналізовано особливості девіантної поведінки підлітків.

Варто зауважити, що в ході проведеного дослідження нами виокремлено причини, що гальмують усунення впливу десоціалізуючих чинників на активізацію виховного потенціалу середовища загальноосвітньої школи, з-поміж яких визначаємо: ті, що пов'язані з відсутністю єдиного координуючого центру забезпечення профілактики девіантної поведінки школярів; пов'язані з тим, що на рівнях конкретних інститутів виховання не здійснюється профілактика як попередження тих чи інших процесів, явищ, пов'язаних з девіантними проявами у дітей, а проводиться робота за фактом, що відбувся; до причин психолого-педагогічного характеру варто віднести низький рівень підготовленості фахівців-освітян до організації профілактики девіантної поведінки школярів.

Це свідчить про необхідність здійснення педагогічних впливів щодо розширення знань підлітків про основні моральні категорії, основоположні правові норми, права і обов'язки учня загальноосвітньої школи; розвитку інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу, установки на працю і навчання; формування моральних еталонів та ідеалів; підвищення рівня самоповаги, впевненості у собі учнів, ступеня адекватності рівня домагань, набуття навичок рефлексії, відповідного рівня самоконтролю і саморегуляції, рівня емоційної стійкості; розвитку вмінь прогнозування тощо.

Результат, отриманий під час проведення експерименту, свідчить про необхідність обґрунтування й впровадження в практику педагогічних умов і спеціальних методів, спрямованих на корекцію й профілактику девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. При цьому варто враховувати, що особистісна схильність до девіантної поведінки формується поступово і саме своєчасна профілактика девіантних проявів дозволить запобігти спотворенню розвитку особистості підлітка.

3. Обґрунтовано форми і методи соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

В ході дослідження встановлено, що диференціацію змісту, методів, форм соціально-педагогічної профілактичної роботи з підлітками девіантної поведінки соціальному педагогу необхідно здійснювати враховуючи такі класифікаційні ознаки: організаційно-педагогічні (типологія обумовлює місце проведення профілактичної роботи, умови й осіб, які будуть її проводити); соціально-педагогічні (типологія базується на визначенні спрямованості особистості, оскільки в ній проявляються мотиви людини, внутрішні стимули її дій); психолого-педагогічні (типологія відображає конкретні соціально-педагогічні завдання, зокрема, нормалізацією характерологічних особливостей).

Ефективність профілактичних заходів визначається наявністю таких умов:

- спрямованість на викорінення джерел дискомфорту як в самій дитині, так і в соціальному й природному середовищі та одночасно на створення умов для набуття неповнолітньою дитиною необхідного досвіду для розв'язання проблем, які постійно виникають;
- озброєння дитини новими навичками, які допомагають досягти поставлених цілей чи зберегти здоров'я;
- розв'язання ще не виниклих проблем, запобігання їх виникненню.

Отже, у ході дослідження встановлено, що для мінімізації або усунення тих чи інших проявів девіацій у підлітків необхідно не лише застосування

визначених форм і методів (тематичні дні, інтерактивні заняття, соціально-психологічні, просвітницькі тренінги, медіація тощо), а й: по-перше, проводити профілактику одночасно всіх видів девіантної поведінки, які є актуальними у підлітковому середовищі; по-друге, об'єднати у профілактичному напрямку зусилля педагогів, батьків і громадськості. З урахуванням того, що саме школа має всі можливості для об'єднання цих зусиль, вона повинна відігравати координуючу роль в організації процесу соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків.

4. Розроблено методичні рекомендації з реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Основними принципами реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків можна вважати: опора на потенційні можливості дитини; принцип активізації свідомості й життєвого досвіду особистості; принцип безпеки навчання і створення сприятливої атмосфери навчання; принцип випереджаючого навчання та інші.

Усі окреслені форми, методи, засоби та умови можуть бути покладені в основу побудови профілактичних програм, зокрема:

- робота з батьками може передбачати безпосередньо прямий профілактичний вплив і полягати в організації серій повідомлень і лекцій на теми: «Особливості вікової психології підлітків», «Види, причини та способи профілактики девіантної поведінки підлітків у родині»;

- робота з самими підлітками: первинна профілактика; вторинна профілактика; третинна профілактика. У межах цих етапів профілактична робота з підлітками може бути здійснена за такими напрямками: профілактика та корекція моральної недосконалості підлітків; нікотинової залежності; алкогольної залежності; наркозалежності; залежності від азартних ігор та Інтернет-залежності; підліткової агресії; протиправної поведінки; сексуальних девіацій; суїцидальної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова Л.М. Готовність до ризику як особливість розвитку особистості підлітка: методи дослідження / Л.М. Абсалямова // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 29. – С. 48 – 57.
2. Адамович В.Г. Правове і превентивне виховання учнів / В.Г. Адамович // Шкільна бібліотека: загальнодержавний для шкільних бібліотекарів. – Київ, 2010. – № 4. – С. 147-149.
3. Андронюк Т.А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання в загальноосвітній школі: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Т.А. Андронюк. – К., 2002. – 256 с.
4. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / В.В. Афанасьєва; Луганський нац. університет. – Л., 2011. – 22 с.
5. Бабенко Н.Б. Соціологія вільного часу і дозвілля: навчальний посібник / Н.Б. Бабенко. – К: ДАКККіМ, 2006. – 196 с.
6. Бабич В.П. Сучасні підходи до профілактичної роботи з девіантної поведінки учнів / В.П. Бабич // Директор школи. – 2007. – № 44. – С. 24-27.
7. Бандурка О.М., Основи психології і педагогіки: Підручник / О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 336 с.
8. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл] \ О.В. Безпалько. – К: Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
9. Бех І.Д. Виховання особистості: [Монографія]: У 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретично-технологічні засади. / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003.– 280 с.
10. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій /

О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.

11. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 95 с.

12. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

13. Виноградова Т.В. Превентивне виховання як головний компонент формування правової культури підлітків / Т.В. Виноградова // Рідна школа. – 2009. – № 10. – С. 28-31.

14. Ворона О.І. Прояви девіантної поведінки у школярів та методи її корекції / О.І. Ворона. – Таврійський вісник освіти. – 2009. – № 4. – С. 205- 210.

15. Галузяк В.М. Моральне виховання у педагогіці США: теорія і практика / В.М. Галузяк, Л.І. Довгань. – Вінниця, РВВ ВДАУ, 2009. – 231 с.

16. Галузяк В.М. Педагогіка: навч. посібник для студ. вищих пед. навч. закл. / В.М. Галузяк, М.І. Сметанський, В.І. Шахов. – Вінниця: Видавництво ТОВ фірма «Планер», 2012. – 400 с.

17. Галузяк В.М. Педагогічна діагностика: Курс лекцій / В.М. Галузяк, І.Л. Холковська. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – 164 с.

18. Герасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: дис. док. філ. наук: 12.00.12 / Т.З. Герасимів. – Львівський держ. ун-т. – Ужгород, 2010. – 75 с.

19. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец.12.00.01 / І.А. Гетьман-П'ятковська. – НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007. – 20 с.

20. Главацька О.Л. Основи самовиховання особистості: навчально-методичний посібник / О.Л. Главацька. – Тернопіль, 2008. – 206 с.

21. Гоне Ж. Освіта і засоби масової інформації: перекл. з франц. М. Марченко / Ж. Гоне. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2002. – 100 с.

22. Гордєєва Ж.В. Самооцінка як структурний компонент самосвідомості

дитини: теоретико-методологічні основи дослідження, його методи та організація / Ж.В. Гордєєва // Актуальні проблеми психології / Зб. фаховий ВАК України Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 25. К.: Вид-во «А.С.К.» / за ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки, 2010. – С. 156-164.

23. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

24. Давиденко О.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків / О.М. Давиденко // Соціальний педагог. – 2010. – № 3. – С. 45-51.

25. Демічева А.В. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства: Автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.06 / А.В. Демічева. – Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 16 с.

26. Дзюбко Л.В. Рання шкільна дезадаптація: обґрунтування гіпотези / Л.В. Дзюбко // Педагогіка і психологія. – №1. -1999. – с. 111-112.

27. Діагностика та корекція соціальної дезадаптації підлітків: Посібник для психологів, педагогів, психосоціальних та соціальних працівників / За ред. С.А. Беличевої. – М., 2000. – 287 с.

28. Дмітрієва О.А. Гіперактивність й агресивність як форми девіантного поведіння. Комплексний підхід до розв'язання проблеми / О.А. Дмітрієва // Шкільному психологу. Усе для роботи. – № 2, 2009.– С. 7-15.

29. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник / О.Ю. Дроздов, М.А. Скок. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2000. – С. 16-33.

30. Забродський М.М. Основи вікової психології / М.М. Забродський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 112 с.

31. Зайцева З.Г. Школа і важковиховувані підлітки / З.Г. Зайцева. – К.: Знання, 2001. – 297 с. Зверєва І.Д. Соціальна педагогіка: соціальна робота. / І.Д. Зверєва, Л.Г. Коваль, С.А. Хлєбїк – К., 1997. – 392 с.

32. Іваницький О.В. Девіантна поведінка молоді в Україні: чинники

виникнення та державні заходи подолання / О.В. Іваницький // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка, 2008. – С. 55-63.

33. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків / В.В. Іванова // Практична психологія та соціальна робота. – № 5. – 2000. – С. 14-16.

34. Казачінер О.С. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / О.С. Казачінер // Виховна робота в школі. – 2008. – № 8. – С. 6-14.

35. Казьмерчук А.В. Особливості девіантної поведінки серед молоді / А.В. Казьмерчук // Девіантна поведінка в дитячому віці: Матеріали наук. – практ. конф. Євпаторія, 2009. – С. 77-82.

36. Калініченко А.Л. Самовиховання як фактор формування особистості / А.Л. Калініченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – 2000. – С. 68-73.

37. Каплінський В.В. Застосування інноваційних педагогічних технологій при викладанні дисциплін педагогічного циклу (з власного досвіду роботи) / В.В. Каплінський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: збірник наук. праць. – Випуск 41. / Редкол. В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТО Нілан ЛТД, 2014. – 468 с.

38. Капська А.Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; заг. ред. А.Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.

39. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навчально-методичний посібник / А.Й. Капська. – К. : УДЦССМ, 2001. – 280 с.

40. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання [Текст] навч. посіб. / С.Г. Карпенчук. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : Вища шк., 2005. – 341с.

41. Карсон Р. Анормальная психология / Р. Карсон, Дж. Батчер, С. Минека.

– СПб.: Питер, 2004. – 1168 с.

42. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: Монографія /

Н.В. Ківенко, І.І. Лановенко, П.В. Мельник. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. – 134 с.

43. Ключко О.А. Превентивне навчання як засіб формування особистості та соціальної компетентності / О.А. Ключко // Біологія (Осн.). – 2009. – № 9. – С. 2-5.

44. Кльоц Л.А. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх / Л.А. Кльоц // Психолог. – 2009. – № 19. – С. 8-17.

45. Кобзар Б.С. Запобігання відхилень у поведінці школярів / Б.С. Кобзар. – К.: Знання, 2002. – 361 с.

46. Ковалев А.Х. Психологические основы перевоспитания правонарушителя / А.Х. Ковалев. – М.: Юридическая литература, 1968. – 215 с.

47. Ковальчук М.А. Девиантное поведение. Профилактика, коррекция, реабилитация / М.А.Ковальчук, И.Ю. Тарханова. – М.: Владос, 2010. – 288 с.

48. Когут С.Г. Девиантна поведінка дітей та молоді: проблеми й шляхи розв'язання / С.Г. Когут // Вісник Львів. Ун-ту. – 2008. – С. 190-197.

49. Козубовська І.В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти): автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук / І. В. Козубовська. – К., 1996. – 48с.

50. Козубовська І.В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування / І.В. Козубовська, Г.В. Товканець. – Ужгород: Патент, 1998. – 195 с.

51. Колесников О.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб / О.В. Колесников. – К.: Центр навчальної літератури, 2011. – 144 с.

52. Концепція превентивного виховання дітей і молоді // Учитель. – 2000. – № 1-3.

53. Кузьмінський А.І. Педагогіка у запитаннях і відповідях: навч. посіб. / А.І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2006. – 311 с.

54. Лазорик В.Г. Превентивне виховання / В.Г. Лазорик // Завуч (Шк. світ). – 2008. – № 35. – С. 1-8.

55. Леві В.Л. Нестандартна дитина / В.Л. Леві. – К.: Радянська школа,

1991.

– 255с.

56. Левківський М.В. Історія педагогіки / М.В. Левківський. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.

57. Левшунова Н.В. Методи превентивного виховання / Н.В. Левшунова // Психолог. – 2010. – № 26. – С. 26-31.

58. Лозинський Е.П. Шкільний центр профілактики правопорушень / Е.П. Лозинський // Директор школи. Україна. – 2008. – № 5. – С. 32-43.

59. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. – К. : Перун, 1996. – 464 с.

60. Максимюк С.П. Педагогіка: навч. посібник / С.П. Максимюк. – К.: Кондор, 2005. – 667 с.

61. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник / Л. М. Маценко. – [Вид. 2-ге, доп., перероб.]. – К.: НАКККіМ, 2011. – 293 с.

62. Медико-соціальні та правові аспекти девіантної поведінки дітей та підлітків / Г.О. Слабкий, В.В. Беспалько, О.В. Коган, О.О. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 32 с.

63. Микитенко М.С. Превентивне виховання. Створення сучасного інформаційного простору / М.С. Микитенко // Профтехосвіта. – 2009. – № 4. – С. 44-46.

64. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник / За ред. М.О. Мінца. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 244 с.

65. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене / В.В. Москаленко – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.

66. Немченко С.Г. Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальність проблеми / С.Г. Немченко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 1. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 98-102.

67. Никитюк Л.М. Превентивне виховання в системі виховної роботи / Л.М. Никитюк // журн. «Директор школи» (Шк. світ). – 2009. – № 3. – С. 88- 96.

68. Окушко Т.К. Соціально-педагогічні умови корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. канд. пед. наук: спец.13.00.05 / Т.К. Окушко. – АПН України, Ін-т проблем виховання. – К., 2009. – 20 с.

69. Омельченко С.О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія / С.О. Омельченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 352 с.

70. Омері І.Д. Девіантна поведінка як чинник порушення суспільного життя підлітків / І.Д.Омері // Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс]: Зб. наук. праць. – Випуск 2. – К., М., 2010. Сайт кафедри педагогіки і психології вищої школи НПУ ім. М.П. Драгоманова // <http://www.psyh.kiev.ua/>.

71. Оржеховська В.М. Посібник з самовиховання: учебное пособие / В.М. Оржеховська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко. – Міністерство освіти України, Ін-т змісту і метод. навч. – Київ: ІЗМН, 1996. – 192 с.

72. Оржеховська В.М. Превентивна педагогіка: навч. посіб. / В.М.Оржеховська, О. І. Пилипенко. – О.: ТОВ «Інтерпрінт», 2006. – 284 с.

73. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник / В.М. Оржеховська.– К.: ВіАн, 1996.– 352 с.

74. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К.: Центр навчальної літератури, 2010. – 352 с.

75. Парфанович І.І. Соціальна профілактика: курс лекцій / І.І. Парфанович. – Тернопіль, ТДПУ, 2009. – 159 с.

76. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения / Ф. Патаки. – Психологический журнал. – №4. – 1987. – С. 95.

77. Пауэр Ф.К. Подход Лоуренса Колберга к нравственному воспитанию / Л. Колберг, Ф.К. Пауэр, Э. Хиггинс / Психологический журнал. – 1992. – № 3. – С. 175-182.
78. Перепелиця Т.Г. Соціокультурні чинники злочинної поведінки підлітків: автореф. дис. канд. соц. наук: 22.00.06 / Т.Г. Перепелиця. – Київський університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 1999. – 20 с.
79. Пересунчак О.С. Важкі діти та їхня поведінка. Психологічний аналіз / О.С. Пересунчак // Психолог. – №9. – 2006. – С. 8-11.
80. Пихтіна Н.П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів: навч. посіб. / Н.П. Пихтіна, Н.І. Яковець. – Ніжин: Вид-во Ніжинського педуніверситету імені Миколи Гоголя, 2003. – 116 с.
81. Погромська Г.І. Девіантна поведінка дітей та підлітків як соціально-педагогічна проблема / Г.І. Погромська // Наукові праці Дон НТУ. Серія: педагогіка, психологія і соціологія. – № 11. – 2012. – С. 1-5.
82. Поліщук Ю.Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні: Монографія / Ю.Й. Поліщук, Н. Г. Ничкало.
–Тернопіль: ТНПУ, 2005. – 315 с.
- 83.Превентивне виховання та профілактика шкідливих звичок у позаурочний час: Матеріали Всеукраїнського конкурсу-захисту педагогічних проєктів // Позакласний час. – 2010. – № 2. – С. 13-44.
- 84.Превентивне виховання: Досвід, проблеми: Зб. науково-методичних статей / Кол. авт. за заг ред. Г.Л. Черепанової. – Херсон: РІПО, 1999. – 68 с.
- 85.Превентивний підхід до організації педагогічного процесу в умовах ЗОШ // Виховна робота в школі. – 2009. – № 1. – С. 2-36.
86. Примуш М. В. Загальна соціологія: Навч. посібник / М.В. Примуш. – К.: Професіонал, 2004. – 590 с.
87. Рачова Н.М. Профілактика і подолання девіацій у важких підлітків / Н.М. Рачова // Психолог. – № 43. – 2010. – С. 3-7.

88. Романовська Л.І. Дитячі громадські об'єднання як чинник протидії втягуванню підлітків у неформальні асоціальні угруповання / Л.І. Романовська // Таврійський вісник освіти. – 2010. – № 2. – С. 119-124.

89. Савченко С.В. Превентивне виховання в навчально-виховному процесі ЗНЗ / С.В. Савченко // Класний керівник. – 2009. – № 15-16. – С. 6-13.

90. Самойлов А.М. Превентивний потенціал дозвіллевої діяльності у профілактиці девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнар. участю. (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.): у 4-х частинах. – ч.3. – Д.: ТОВ «Інновація», 2014. - С. 90

– 93.

91. Самойлов А.М. Критерії та показники девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 42 / Редкол. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. – С. 70-74 (м. Вінниця, травень 2015р.).

92. Самойлов А.М. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 41 / Редкол. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. – С. 134-139 (м. Вінниця, травень 2015р.).

93. Самойлов А.М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Наукові записки Кримського гуманітарного університету. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2013. – Вип.39. – ч.4. – С. 177 - 184.

94. Самойлов А.М. Адиктивна поведінка як одна з форм девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // – Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 41 \ Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2014. – С. 405 – 409.

95.Самойлов А.М. Аналіз психолого-педагогічних підходів до визначення сутності девіантної поведінки / А.М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 40.

– Вінниця: Нілан ЛТД, 2013. – С. 121 – 125.

96.Самойлов А.М. Деформація системи цінностей як фактор девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Криворізької сесії 1 Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012р.): у 5-ти частинах. – Ч.5. – Кривий Ріг, ТОВ «Інновація», 2012. – С. 124 – 127.

97.Самойлов А.М. Єдність морального і правового виховання як умова педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов //

- Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 43 \ Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. – С. 123 – 127.

98.Самойлов А.М. Забезпечення єдності морального та правового виховання в процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Педагогічний пошук. Випуск 6. Матеріали звітної наукової конференції «Актуальні проблеми педагогічної теорії і практики». – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. - С. 161 - 164.

99.Самойлов А.М. Інтеграція групових та індивідуальних форм впливу на підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки / А.М. Самойлов // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла тичини / [гол. ред.: М.Т. Мартинюк]. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015. – В.2. – С. 343 - 352.

100. Самойлов А.М. Історичний аналіз підходів до профілактики девіантної поведінки молоді / А.М. Самойлов // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародній науково- практичній

конференції молодих вчених (21 – 22 листопада 2013 року у м. Дрогобич): Зб. наук. праць / Редкол.: В. Ільницький та ін. – Дрогобич: ПП «ПОСВІТ», 2013. – С. 147 – 155.

101. Самойлов А.М. Класифікації факторів девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з між нар. участю (м. Сімферополь, 26 квітня 2013р.): у 4-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – С. 101 – 104.

102. Самойлов А.М. Класифікація типів девіантної поведінки / А.М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 36 / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – С. 43-48 (м. Вінниця, 19-20 листопада 2013р.).

103. Самойлов А.М. Конформізм підлітків як фактор формування девіантної поведінки / А.М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції студентів-випускників бакалаврату, магістратури та аспірантів

«Молодий науковець – 2012» (м. Вінниця, 11-12 грудня 2012р.): Зб. наук. пр.

- Вип.3. – Вінниця, 2012. - С. 257 - 259.

104. Самойлов А.М. Концептуальні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // - Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 42 \ Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2014. – С. 39 – 43.

105. Самойлов А.М. Нехімічні та проміжні форми адиктивної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Матеріали XII науково-практичної конференції (21-23 травня 2014 року у м. Вінниця) // Зб.

наук. пр. – Вип. 39 / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. – С. 69-73.

106. Самойлов А.М. Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки / А.М. Самойлов // – Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 44 \ Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. – С. 97 – 102.

107. Самойлов А.М. Особливості педагогічних підходів С.Т. Шацького і А.С. Макаренка до подолання девіантності підлітків/ А.М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали I

Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця 17-18 квітня 2013р.): Зб. наук. пр. - Вип.1(4). – Вінниця, 2013. - С. 228 - 231.

108. Самойлов А.М. Педагогічний потенціал соціально-культурного середовища школи в системі профілактики девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали II Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця 25-26 листопада 2014р.): Зб. наук. пр. - Вип.3(6) / редкол.: Р.С. Гуревич (голова) [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. - С. 321 - 324.

109. Самойлов А.М. Педагогічні умови оптимізації профілактики девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Теоретичні та методичні засади особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 26-27 листопада 2014 р.). – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2014. – С. 143-146.

110. Самойлов А.М. Проблема девіантності дітей в історико-педагогічному контексті / А.М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 38. – Вінниця: Нілан ЛТД,

2012. – С. 335 – 339.

111. Самойлов А.М. Стан розробленості проблеми девіантної поведінки особистості у психолого - педагогічній літературі / А.М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 35 / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – С. 421 – 427.

112. Самойлов А.М. Сучасні підходи до профілактики девіантної поведінки підлітків / А.М. Самойлов // Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 листопада 2013 року у м. Луганськ): Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Н.Є. Завацької. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – С 203 –204.

113. Самойлов А.М. Типи девіантних підлітків / А.М. Самойлов // Глухівські наукові читання – 2015: Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук / Матеріали V Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів (м. Глухів, 25-27 листопада 2015 р.). – Глухів: РВВ Глухівського НПУ ім. О.Довженка, 2016. – С. 287-290.

114. Самойлов А.М. Умови організації самовиховної роботи девіантів у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи / А.М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень: Матеріали III Всеукраїнської оф-лайн конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця, 23-24 листопада 2015 р.): Зб. наук. праць. – Випуск 4 (7) \ Редкол.: Р.С. Гуревич (голова) [та ін.]; ВДПУ – Вінниця: ТОВ «Планер», 2015. – С. 343- 345.

115. Сандецький С.О. Діяльність загальноосвітніх навчальних закладів із профілактики підліткової злочинності / С.О. Сандецький // Таврійський вісник освіти № 3, 2010. – С. 197-202.

116. Сафонова І.Г. Корекція особистості як мета і результат виховної превентивної діяльності вчителя / І.Г. Сафонова // Вища школа. – 2011. – № 2. –

С. 56-62.

117. Словник іншомовних слів [за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука]. – Київ: голов. ред. укр. радян. енциклопедії Академії Наук, 1975. – 775с.

118. Соціальна педагогіка: Підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.

119. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. А.И. Капської. – К: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

120. Соціологія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів –2-ге вид. доопр. доп. / за заг. ред. В.І. Докаша. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.

121. Шевченко А.М. Особливості девіантної та делінквентної поведінки у підлітків // Діти «групи ризику»: психологічні, соціальні та правові аспекти / А. М. Шевченко. – К.: Київська міська державна адміністрація. Служба у справах неповнолітніх. – 2001. – С. 14-25.

122. Damron-Bell J. The development of deviant behavior in adolescents: the influence of student characteristics and school climate / Jessica Damron-Bell B.A.: a Dissertation Submitted – Eastern Kentucky University. – Kentucky, December 2011. – 85 p.

123. Kaplan H. B. Deviant Behaviour in Defense of Self / H. B. Kaplan. – N. Y – L., 1980. – 255p.

124. Lipman M. Thinking in Education. 2nd ed / M. Lipman. – Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2003. – 304 p.

125. Rogers K. Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory / K. Rogers. – L: Constable, 1991. – 560 p.

126. Samoylov A.M. Analysis of pedagogical conditions effectiveness of adolescent deviance prevention in social and educational environment of a secondary school (Самойлов А.М. Аналіз ефективності педагогічних умов профілактики девіантності підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої

школи) / A.M. Samoılov // Z 40 Zbior artykulow naukowch. Konferencji Miedzynaodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. Priorytetowe obszary nauki» (m. Варшава/Warszawa, 29.11. 2015 – 30.11.2015p.). Warszawa, Sp. Z o.o. «Diamond trading tour», 2015. – S(C). 17-22.

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностичний інструментарій, використаний у дисертаційному дослідженні

Анкета з виявлення учнів із девіантною поведінкою у класі

Анкета містить 15 питань. Зміст анкети враховує такі параметри: навчання (питання 1-3), дисципліна (питання 4-6), суспільно-трудова активність (питання 7-9), стосунки з класом (10-12) і асоціальні прояви (13-15).

При проведенні анкети неприпустимо спеціальне вишукування недоліків і підкреслення негативного в поведінці учнів.

На кожне питання можуть бути 3 варіанти відповіді:

"так" = +1 бал,

"ні" = -1бал,

"іноді" = 0 балів.

Обраховується алгебраїчна сума балів (N).

Обробка результатів зводиться до наступного:

$N \geq 6$ – учень благополучний,

$N \geq 10$ – 1-й ступінь девіантності,

$N \geq 15$ – 2-й ступінь девіантності,

$N \geq 20$ і більше – 3-й ступінь девіантності.

Характеристика рівнів (за підсумковою сумою)

I рівень – окремі конфлікти; нестійкість, випадковість відхилень у поведінці; окремі пропуски в загальному розвитку (успішність задовільна); яскраво проявляється який-небудь недолік; «нестандартність» характеру; слабка самокритика і вимогливість до себе.

II рівень – «несприйняття» педагогічних дій; егоцентричність; негативне ставлення до школи; проблеми в розумовому розвитку; проявляються 2-3 серйозні недоліки, що стійко взаємодіють між собою; завищена самооцінка; рівень вимог до інших більший, ніж до себе.

III рівень – протидія виховному процесу; поведінка на межі правопорушення; негативне ставлення до школи, до однолітків, до норм моралі; яскраво виражена негативна спрямованість; пробіли в розумовому, моральному, вольовому розвитку; хвороблива психіка, загострена самолюбність; вимогливість до себе відсутня.

1. Чи цікаво тобі на уроках?

2. Чи прагнеш ти дізнатися щось нове зі шкільної програми?

3. Як часто трапляються випадки, коли приходиш на урок не

підготовленим?

4. Ти часто спізнюєшся на уроки?
5. Чи часто ти отримуєш зауваження?
6. Чи переживаєш, якщо доводиться з якої-небудь причини пропускати уроки?
7. Чи береш участь у трудових справах класу?
8. Чи допомагаєш проводити класні або шкільні заходи?
9. Чи бували випадки, що ти тікав з класних заходів?
10. Чи турбує тебе, яка думка в однокласників про тебе?
11. Чи прагнеш мати авторитет в учнів свого класу?
12. Чи з багатьма учнями свого класу ти товаришуєш?
13. Чи доводилося тобі пропускати уроки без поважної причини?
14. Чи доводилося в кабінеті завуча або директора тримати відповідь за погану поведінку в школі?
15. Як часто ти є учасником бійки в школі?

Анкета для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі і права

1. Чи з повною віддачею ти працюєш на уроці?
2. Чи виконуєш ти домашні завдання?
3. Чи пов'язуєш ти отримання знань в школі зі своїм майбутнім?
4. Чи ввічливий ти з дорослими поза школою?
5. Чи важлива для тебе думка батьків?
6. Чи часто береш участь у корисних для класу справах?
7. Чи уникаєш ти громадських доручень?
8. Які якості має гарна людина?
9. Що таке добро?
10. Що таке зло?
11. Чи можеш ти встояти, якщо трапляється нагода присвоїти чужу, але потрібну тобі річ?
12. Чи "мучить" тебе совість за те, що доводилося брехати?
13. Чи будеш ти відстоювати (у разі потреби) честь свого класу?
14. Чи доводилося давати пояснення з приводу своєї поведінки в міліції?
15. Чи буває у вас дома інспектор (дільничний) внаслідок поганої поведінки на вулиці?

Шкала самооцінки

Опитувальник містить 32 твердження. Учням пропонують виразити своє ставлення до них за допомогою п'яти варіантів відповіді: дуже часто, часто, іноді, рідко, ніколи. Кожен варіант оцінюється певною кількістю балів: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підтримували мене.
2. На роботі постійно відчуваю свою відповідальність за її результати.
3. Я турбуюся про своє майбутнє.
4. Багато людей мене ненавидять
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Я турбуюся за свій психічний стан.
7. Я боюся виглядати дурнем.
8. Зовнішній вигляд інших набагато кращий, ніж мій.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто припускаюся помилок.
11. Шкода, що я не вмю говорити так, як слід розмовляти з людьми.
12. Шкода, що мені не вистачає упевненості в собі.
13. Мені б хотілося, щоб мої дії схвалювалися іншими.
14. Я дуже скромний.
15. Моє життя даремне.
16. Багато людей неправильної думки про мене.
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене більшого
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями
20. Я легко втрачаю самовладання.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміють мене.
22. Я не відчуваю себе в безпеці.
23. Я часто хвилююся, і даремно.
24. Я відчуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.
25. Я відчуваю себе скутим.
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною
27. Я упевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я
28. Мені здається, що зі мною повинна трапитися якась неприємність.
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Шкода, що я не такий товариський.
31. У спорах я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті.
32. Я думаю про те, чого чекає від мене суспільство.

Інтерпретація результатів. Для того, щоб визначити рівень

самооцінки, необхідно знайти загальну суму балів.

Сума балів від 0 до 43 свідчить про високий рівень самооцінки, при якому людина, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження інших і рідко виявляє сумніви в своїх діях.

Сума балів від 43 до 86 свідчить про середній рівень самооцінки, при якому людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу прагне підлаштуватися під думку інших.

Сума балів від 86 до 128 свідчить про низьку самооцінку, за якої людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, завжди намагається зважати на думки інших і страждає від «комплексу неповноцінності».

Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко)

Інструкція. У бланку для відповідей поряд з номером думки проставте свої відповіді у формі «так чи ні».

1. Часом я несподівано «вибухаю» злістю, гнівом.
2. Якщо я бачу, що моє роздратування або злість передається іншим, то зазвичай тут же беру себе в руки.
3. Щоб позбавлятися від злості, що накопичилася, я придумав собі особливий ритуал: періодично б'ю подушку, боксую в стінку, бігаю навколо будинку і тому подібне.
4. У громадських місцях я зазвичай стримуюся, а вдома буваю невитриманим.
5. Іноді я розумію, що викликаю у кого-небудь злість, роздратування, але мені важко змінити свою поведінку або я не хочу цього робити.
6. Якщо мені грубіянять, я, як правило, стримуюся і не допускаю різкості.
7. Іноді я чесно зізнаюся собі: я погана людина.
8. Варто мені розсердитися, як я добиваюся свого від оточуючих.
9. Нерідко я виявляюся залученим до якого-небудь угруповання молоді, що з'ясовує стосунки з кимсь.
10. Час від часу мене немов би тягне посваритися з ким-небудь.
11. Я часто розплачуюся за свою різкість або грубість.
12. Часто яка-небудь дрібниця виводить мене з себе.
13. Розсердившись, я можу ударити кого-небудь (дитину, товариша)
14. Відчуваючи прилив злості, я можу розрядитися на неживих предметах (б'ю кулаком об стіл, що-небудь ламаю, б'ю посуд).
15. Я дозволяю собі злість або гнів там, де мене ніхто не знає.
16. Я думаю, що мій характер – не подарунок.

17. Якщо хто-небудь з товаришів погано відізветься про мене, я висловлю йому все, що думаю про нього.
18. Бувають хвилини, коли я ненавиджу або зневажаю себе.
19. Щоб змусити себе зробити що-небудь важке або складне, мені іноді треба себе гарненько розсердити.
20. Бувало так, що я виявлявся членом недоброї компанії (угруповання).
21. Зазвичай, коли я посварюся з ким-небудь, мені легшає.
22. Деякі люди ображаються на мене через мою різкість або злість.
23. Коли я дуже втомлююся, легко можу розсердитися, вийти з себе.
24. Моя злість зазвичай швидко проходить, якщо той, хто її викликав, вибачається або визнає свою неправоту.
25. Мені вдається гасити роздратування і інші напруження в активному відпочинку – в спорті, туризмі, культурних заходах.
26. Буває, я з'ясовую стосунки з продавцем на підвищених тонах.
27. У мене гострий язик, мені палець до рота не клади.
28. Я зазвичай легко «заводжуся», коли стикаюся з грубістю, агресивністю або злістю оточуючих.
29. Багато з того поганого, що трапилося зі мною в житті, я напевно заслужив.
30. Злість найчастіше допомагає мені в житті.
31. Я часто лаюся в чергах.
32. Іноді мені говорять, що я злюся, але я цього не помічаю.
33. Переживання злості або гніву явно шкодять моєму здоров'ю.
34. Іноді я починаю злитися ні з того ні з сього.
35. Якщо я розсерджуся, то найчастіше відходжу майже миттєво.
36. Щоб заспокоїти нервову систему, я часто спеціально починаю займатися якою-небудь справою (читання, телевізор, господарські турботи, робота).
37. У транспорті або магазині я буваю агресивніший, ніж де-небудь.
38. Я людина різка або дуже категорична.
39. Якщо хто-небудь зло жартуватиме наді мною, я швидше за все поставлю його на місце.
40. Я часто злюся на себе через якийсь привід.
41. У домашньому спілкуванні будинку я часто спеціально надаю своєму обличчю суворий вираз.
42. Якби знадобилося піти на барикади, я б пішов.
43. Зазвичай моя злість дає мені імпульс активності.
44. Я декілька днів переживаю наслідки того, що не зміг стриматися від злості.
45. Бувають моменти, коли мені здається, що я всіх ненавиджу.
46. Коли я відчуваю прилив злості або агресії, то часто йду абикуди, щоб нікого не бачити і не чути.

47. Я часто заспокоюю себе тим, що зриваю зло на речах кривдника.

48. Іноді в транспортній штовханині або в черзі я буваю такий агресивний, що потім мені стає ніяково за себе.

49. Я часто буваю негіддливим, упертим, неслухняним.

50. Я легко владнаю все навіть з тими людьми, які провокують грубість або злість.

51. Якщо Бог коли-небудь покарає мене за мої гріхи, то це буде заслужено.

52. Щоб вплинути на оточуючих, я часто лише зображаю гнів або злість, але глибоко не переживаю, не відчуваю цих станів.

53. Я б взяв участь у стихійному мітингу протесту, щоб відстоювати разом зі всіма свої інтереси.

54. Після спалаху роздратування, злості я зазвичай відчуваю себе добре якийсь час.

55. Моя дратівливість негативним чином позначалася на стосунках з близькими або друзями.

Обробка результатів.

Опитувальник дозволяє вивести «індекс агресії» з урахуванням 11 параметрів, кожен з яких оцінюється окремо в інтервалі від нуля до 5 балів. За кожен відповідь, що відповідає ключу, нараховується один бал; чим вище оцінка, тим більшим виявляється вимірюваний показник агресивності.

Спонтанність агресії: +1, +12, +23, +34, +45.

Нездатність гальмувати агресію: -2, +13, -24, -35, -46.

Невміння перемикає агресію на діяльність або неживі об'єкти: -3, -14, -25, -36, -47.

Анонімна агресія: +4, +15, +26, +37, +48

Провокація агресії оточуючих: +5, +16, +27, +38, +49.

Схильність до відбиття агресії: -6, +17, +28, +39, -50.

Аутоагресія: +7, +18, +29, +40, +51.

Ритуалізація агресії: +8, +19, +30, +41, +52.

Задоволення від агресії: +10, +21, +32, +43, +54.

Розплата за агресію: +11, +22, +33, +44, +55.

Інтерпретація даних.

Відсутність або дуже низький рівень агресії (від 0 до 8 балів) зазвичай свідчить про нещирість відповідей респондента, його прагнення відповідати соціальній нормі. Такі показники зустрічаються у людей з пониженою самокритичністю і завищеними домаганнями.

Невисокий рівень агресії (9–20 балів) може бути наявним у більшості опитуваних. Він зазвичай обумовлений спонтанною агресією і пов'язаний з невмінням перемикає агресію на діяльність і неживі об'єкти (у цьому, можливо, немає необхідності).

Середній рівень агресії (21–30 балів) зазвичай виражається в спонтанності, деякій анонімності і слабкій здібності до гальмування.

Підвищений рівень агресії (від 31 до 40 балів). До атрибутів, характерних для її середнього рівня, зазвичай додаються показники розплати, провокації.

Дуже високий рівень агресії (41 і більше балів) пов'язаний з отриманням задоволення від агресії, перейманням агресії від натовпу, провокацією агресії оточуючими.

Самооцінка форм агресивної поведінки (Басса-Дарки)

Тест-опитувальник Басса-Дарки призначений для вивчення проявів різних форм агресивної поведінки, зокрема фізичної, непрямой, вербальної агресії. Окрім цього методика дозволяє виявити дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість і відчуття провини особистості.

Процедура тестування

Дослідник читає питання пункт за пунктом, називаючи їх номери. Респонденти отримують бланки з номерами і біля кожного номера ставлять «плюс», якщо вони згодні з твердженням, і «мінус», якщо не згодні. Для зручності обробки бланк співпадає з ключем до тесту. Далі наведено повний список питань-тверджень.

1. Якщо я розсерджуся, то можу вдарити кого-небудь.
2. Я ніколи не гарячуся настільки, щоб кидатися предметами.
3. Я легко гарячуся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять гарно, я не виконаю прохання.
5. Мені здається, що доля до мене несправедлива.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за спиною.
7. Я не можу утриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
8. Якщо мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен ударити людину.
10. Коли я гарячкую, то грюкаю дверима.
11. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, я хочу його порушити.
13. Іноді мене гризе заздрість, хоча я цього не показую.
14. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
15. Я вимагаю, щоб люди поважали мої права.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
18. Іноді я виражаю гнів тим, що стукаю кулаком по столу.

19. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я завжди поступаю йому наперекір.
21. Немає людей, яких я по-справжньому ненавидів би.
22. Достатньо багато людей мені заздять.
23. Навіть якщо я злюся, то не вдаюся до «сильних» виразів.
24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні переживати почуття провини.
25. Я рідко даю здачу, навіть якщо хтось ударить мене.
26. Я можу пригадати випадок, коли був такий злий, що схопив перший предмет, що попався, і поламав його.
27. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
28. Коли зі мною розмовляють командним тоном, мені нічого не хочеться робити.
29. Зазвичай я прагну приховувати погане ставлення до людей.
30. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
31. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати все, що я про нього думаю.
32. Мене мучить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
34. У спорі я часто підвищую голос.
35. Я не горячкую через дрібниці.
36. Коли дехто корчить з себе начальника, я роблю все, щоб він не зазнався.
37. Я не завжди отримую те приємне, на що заслуговую.
38. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
39. Я часто погрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.
40. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.

Ключ

1. Фізична агресія	1	-9	17	-25
2. Непряма агресія	-2	10	18	26
3. Дратівливість	3	11	19	27
4. Негативізм	4	12	20	28
5. Образливість	5	13	-21	29
6. Підозрілість	6	14	22	30
7. Вербальна агресія	7	15	-23	31
8. Відчуття провини	8	16	24	32

Дослідження вольової саморегуляції

Дослідження вольової саморегуляції за допомогою тесту-опитувальника може проводитися з однією особою або з цілою групою.

Інструкція: «Вам пропонується тест, який включає 30 тверджень. Уважно прочитайте кожне з них та вирішіть, наскільки воно характеризує Вас. Якщо правильно характеризує, то на аркуші для відповідей проти номера даного твердження поставте знак (+)(плюс), якщо вважаєте, що неправильно, то знак (-) (мінус).

1. Якщо в мене щось не виходить, то нерідко виникає бажання кинути цю справу.
2. Я не відмовляюся від своїх задумів і справ, навіть якщо доводиться вибирати між ними та приємною компанією.
3. За необхідності мені не важко стримати спалах гніву.
4. Звичайно я зберігаю спокій, чекаючи товариша, який спізнюється на призначений час.
5. Мене важко відірвати від розпочатої роботи.
6. Мене дуже вибиває з колії фізичний біль.
7. Я завжди намагаюся вислухати співрозмовника, не перебиваючи, навіть якщо не терпиться йому заперечити.
8. Я завжди «гну» свою лінію.
9. Якщо треба, я можу не спати кілька ночей (наприклад, робота, чергування) і весь наступний день бути в «гарній формі».
10. Мої плани занадто часто перекреслюються зовнішніми обставинами.
11. Я не вважаю себе терплячою людиною.
12. Не так просто мені примусити себе байдуже спостерігати хвилююче видовище.
13. Мені рідко вдається примусити себе продовжувати роботу після серії прикрих невдач.
14. Якщо я ставлюся до когось погано, мені важко приховати зневагу до нього.
15. При потребі я можу займатися своєю справою в незручних та в непристосованих до цього умовах.
16. Мені дуже ускладнює роботу усвідомлення того, що її необхідно виконати в точно визначений термін.
17. Я вважаю себе рішучою людиною.
18. З фізичною втомою я справляюся значно краще, ніж інші.
19. Краще зачекати ліфт, ніж підніматися сходами.
20. Зіпсувати мені настрої не так просто.
21. Інколи якась дрібниця заповнює мої думки, не дає спокою, і я не можу її позбутися.
22. Мені важче зосередитися на завданні чи на роботі, ніж іншим.

23. Сперечатися зі мною важко.
 24. Я завжди прагну довести розпочату справу до кінця.
 25. Мене легко відвернути від справ.
 26. Я іноді помічаю, що намагаюся домогтися свого всупереч об'єктивним обставинам.
 27. Люди іноді заздять моєму терпінню та допитливості.
 28. Мені важко зберегти спокій у стресовій ситуації.
 29. Я помічаю, що під час одноманітної роботи мимоволі починаю змінювати спосіб дії, навіть якщо це часом призводить до погіршення результатів.
 30. Мене, як правило, дратує, коли «перед носом» зачиняються двері транспорту або ліфта, що від'їжджають.

Обробка результатів.

Мета обробки результатів – визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (В) та індексів за субшкалами *наполегливість (Н)* і *самовладання (С)*.

Кожен індекс – це сума балів, отриманих при підрахунку збігу відповідей з ключем загальної шкали чи субшкали.

В опитувальнику 6 замаскованих тверджень. Тому загальний сумарний бал за шкалою В має бути в межах від 0 до 24, за субшкалою *наполегливість* – від 0 до 16 та за субшкалою *самовладання* – від 0 до 13.

Ключ для підрахунку індексів вольової саморегуляції

Загальна шкала	1-, 2+, 3+, 4+, 5+, 6-, 7+, 9+, 10-, 11+, 13-, 14-, 16-, 17+, 18+, 20+, 21-, 22-, 24+, 25-, 27+, 28-, 29-, 30-
Наполегливість	1-, 2+, 5+, 6-, 9+, 10-, 11+, 13-, 16-, 17+, 18+, 20+, 22-, 24+, 25-, 27+
Самовладання	3+, 4+, 5+, 7+, 13-, 14-, 16-, 21-, 24+, 27+, 28-, 29-, 30-

Аналіз результатів.

У загальному вигляді під рівнем вольової саморегуляції розуміється міра опанування особистою поведінкою в різноманітних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, бажаннями і станами.

Рівень розвитку вольової саморегуляції може бути охарактеризовано в цілому й окремо за такими властивостями характеру, як *наполегливість* та *самовладання*.,,,,,,,,,,

Рівні вольової саморегуляції визначаються порівнянням із середніми значеннями кожної шкали. Якщо вони складають більше половини максимально можливої суми збігань, то цей показник відображає високий рівень розвитку загальної саморегуляції, *наполегливості* чи *самовладання*. Для шкали В ця величина становить 12, для шкали Н – 8, для шкали С – 6.

Високий бал за шкалою В властивий емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним особам. Їх відрізняє спокій, упевненість у собі,

стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно втілюють власні наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю. У межових випадках у них можливе нарощування внутрішньої напруги, пов'язаної з прагненням контролювати кожен нюанс власної поведінки і з тривожністю з приводу найменшої її спонтанності.

Низький бал спостерігається в людей чутливих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, занижений. Їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як з незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, не підкріпленою здатністю до рефлексії тасамоконтролю.

Субшкала *наполегливість* характеризує силу намірів людини – її прагнення до здійснення розпочатої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, які активно прагнуть до виконання запланованого, їх мобілізують перешкоди на шляху до мети, не відвертають альтернативи і спокуси, головна їхня цінність – розпочата справа. Таким людям притаманна повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. У крайньому прояві можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій. Низькі значення за даною шкалою вказують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, що можуть призвести до непослідовності в поведінці. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується в таких людей підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Субшкала *самовладання* відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за субшкалою набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою в різноманітних ситуаціях. Характерний для них внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприймання нового, непередбаченого і, як правило, поєднуються із свободою поглядів, з тенденцією до новаторства і радикалізму. Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, до переважання постійної стурбованості та втоми. На другому полюсі цієї субшкали – спонтанність, імпульсивність, які у поєднанні з вразливістю та переважанням традиційних поглядів захищають людину від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів, сприяють незворушному настрою.

Соціальна бажаність високих показників за шкалою різноманітна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності та із стосунками з людьми. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки. На відміну від них, низькі рівні наполегливості та самовладання почасти виконують

компенсаторні функції. Вони також говорять про порушення в розвитку властивостей особистості та в її умінні налагоджувати стосунки з іншими, а також адекватно реагувати на ті чи інші ситуації.

Здобувши інформацію про усвідомлювані особливості саморегуляції, можна розробити програму вдосконалення, відзначивши ті властивості, які в першу чергу потребують розвитку або корекції.

Експертне оцінювання показників поведінкового критерію девіантності підлітків

Шановні експерти!

Будь ласка, оцініть за 3-бальною системою, якою мірою в кожного учня виявляються вищезгадані характеристики.

Аркуш відповідей

Дата _____

Клас _____

Експерт(ПІБ) _____

№	Прізвище та ім'я учня	Дотримання або ігнорування педагогічних вимог	Визнання або невизнання авторитетів	Демонстративність поведінки	Рівень організованості	Брехливість або правдивість	Готовність або неготовність до вольових зусиль
1.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
2.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
3.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
4.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
5.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
6.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
7.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
8.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
9.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3
10.		1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3	1 2 3